

חיבוריו של מרן ר' יוסף קארו, דרכי התהוותם וסדר כתיבתם

דמותו המאירה של מרן ידועה, וחיבוריו המקיפים מפורסמים בכל העולם התורני. קיים צורך בסיסי לדעת את סדרם הכרונולוגי של כתיבת חיבוריו ואת דרכי התהוותם, ויש לזה כמה השלכות: הן בנוגע למשקלם הנכון של כמה דברים, והן בנוגע לעניינים שיש בהם משום משנה ראשונה ומשנה אחרונה ועוד. שמונה חיבורים של מרן ראו אור עולם, וזהו סדר הופעתם בדפוס (אבל אין להסיק מכך דבר בנוגע לסדר כתיבתם):

בית יוסף: ונציה-סביוניטה שי"א-שי"ט

שולחן ערוך: ונציה שכ"ה-שכ"ו

כסף משנה: ונציה של"ד-של"ו

שאלות ותשובות (דיני נשים – אבן העזר): שלוניקי שנ"ח

כללי התלמוד¹: שלוניקי שנ"ח

בדק הבית: שלוניקי שס"ה

מגיד מישרים²: לובלין ת"ו-ת"ט

שאלות ותשובות אבקת רוכל: שלוניקי תקנ"א

בשנת תקנ"ט נדפס בשלוניקי ספר 'אור צדיקים' ובו קובץ 'מדרשות גדול' אדונינו מרנא ורבנא מהריק"א זלה"ה, כרשום בשער; גם בהקדמת המביא לדפוס (ר' משה שבתי) נאמר: 'דרשות גדול' אדונינו מרן הקדוש מהריק"א זלה"ה; וכן נרשם בכותרות שבראשי העמודים: 'דרשות מרן מהריק"א ז"ל'. הסיבה לייחוס דרושים אלו למרן היא, מאחר ורבים מהם חתומים בשם 'מהריק"ק'. אולם כבר הוכיח מרדכי פכטר כי הכוונה בחתימות הללו לר' ישראל קוריאל (מחכמי צפת בזמנו של מרן), מאחר שרבים מן הדרושים החתומים הללו זהים לדרושו של ר' ישראל די קוריאל בקובצי דרושו שבכתב יד³. אמנם דרוש אחד קצר לפרשת פנחס בספר אור צדיקים⁴ חתום: 'מהר"י קארו זלה"ה', וככל הנראה דרוש זה הוא אכן למרן⁵, כשם שבקובץ זה פזורים לא מעט דרושים נוספים מאת חכמי אותו דור⁶.

מרן השאיר אחריו כתבים נוספים שלא זכינו לאורם, וככל הנראה הם אבדו בצוק העיתים⁷. במאמר זה נתמקד בחמישה ספרים של מרן: בית יוסף, כסף משנה, שולחן ערוך, בדק הבית וכללי התלמוד.

* הפניות סתמיות לטור, לבית יוסף ולבדק הבית, עם ציוני עמודים, הן לפי מהדורת הטור 'שירת דבורה' ירושלים תשנ"ג; הפניות לדפוסים ראשונים צוינו במפורש.

¹ זהו שמו המקורי של הספר, ולא 'כללי הגמרא', ראה להלן תחילת פרק שישי.

² עובדה ברורה היא שמרן כתב ספר זה, והוא אכן חווה את גילויי המגיד, ואין טעם לערער על כך. אי"ה אני עתיד לדון בזה בהרחבה במקום אחר, בתוספת ממצאים חשובים חדשים ע"פ כתב יד (שם) גם יתברר מדוע נעדר שמו של ספר זה מרשימתו של ר' יהודה קארו המובאת להלן הערה 7).

³ מ' פכטר, 'יצירתו הדרשנית של ר' ישראל די קוריאל וזיהוי מחברו האמיתי של קובץ הדרושים שבספר "אור צדיקים" המיוחס לר' יוסף קארו', קרית ספר, נה (תש"ם), עמ' 802-810.

⁴ מב ע"א.

⁵ דברי פכטר עמ' 809-810.

⁶ ג ע"ב: מהרי"ל (=ר' יצחק לוריא?); י ע"ב, יב ע"ב, יג ע"ב, כא ע"ב, כב ע"א, כד ע"א, מא ע"א: מהרש"ל (=ר' שלמה אלקבץ); כ ע"א, מא ע"א: מהמ"ע (=הרב מנחם עזריה?); כא ע"א, כב ע"ב: מהרמ"א (=ר' משה אלשיך); כד ע"א: מהרי"ף (=ר' יאשיהו פינטו); כג ע"א: ר' שלמה מולכו; כד ע"ב: מהרי"ב (=ר' יעקב בירב); מא ע"א: ר' יוסף יעבץ; מב ע"א: מהרי"ט.

⁷ ר' יהודה קארו, בנו של מרן, שהביא לדפוס את שו"ת דיני נשים אה"ע בשלוניקי שנ"ח (למעלה מעשרים שנה אחר פטירתו של מרן), מוסר בהקדמת הספר (הפיסקא הוא ממני – לאחר מכן אבהיר): 'ודברים ומרגליות טובות שלא ידענו לא אנו ולא תלמידיו הגדולים והקטנים אשכחית בהגהות על ספר בית יוסף שעשה אחר שנדפס וחיידושין, ודיבורי הרמב"ן, וביאור על רש"י מקצת פרשיות,

הדברים יתבארו לפי סדר הפרקים הבאים:

פרק ראשון: בית יוסף וכסף משנה מי קדם? ההפניות מזה לזה, וההקבלות שבין שני החיבורים

פרק שני: התהוות הבית יוסף

פרק שלישי: התהוות הכסף משנה

פרק רביעי: שולחן ערוך

פרק חמישי: בדק הבית

פרק שישי: כללי התלמוד

* * *

פרק ראשון

בית יוסף וכסף משנה מי קדם? ההפניות מזה לזה, וההקבלות שבין שני החיבורים

מרן נולד בשנת רמ"ח, והוא נתגדל על ברכי גדולים וחכמים.⁸ בסביבות שנת ר"פ, והוא כבן שלושים ושתיים, החלה רוח ה' לפעמו, והוא חפץ לכתוב חיבור מקיף הכולל את כל דיני התורה המעשיים, על שורשיהם, מוצאיהם, טעמיהם, חילוקי הדעות שיש בהם והכרעתם להלכה. תחילה הוא סבר לסמוך את חיבורו הלז אל ספר משנה תורה לרמב"ם, אולם מאחר והרמב"ם מביא בדרך כלל רק את דעתו הפרטית, ויש צורך להוסיף ולהביא עוד דעות, נמלך מרן והחליט לסמוך את חיבורו על ספר ארבעה טורים לר' יעקב בן הרא"ש, מאחר והוא כולל הרבה דעות.⁹

בשנת רפ"ב החל מרן בכתיבת חיבורו המקיף על הטור¹⁰ (אשר לימים יתפרסם בשם 'בית יוסף'); בשנת רפ"ג הוא סיים לכתוב את ביאורו על הרמב"ם חלק מדע¹¹ (אשר לימים יתפרסם בשם 'כסף משנה'). סביר להניח שהקירבה בין שני התאריכים הללו קשורה להתלבטותו הראשונה של מרן היכן לסמוך את חיבורו המקיף. כלומר, נראה שבשלב ראשון הוא החל לכתוב את חיבורו המקיף על הרמב"ם, אולם מאחר וכעבור זמן מה הוא הרגיש בקושי המלאכה מחמת הצורך לאסוף דעות נוספות, הוא שינה את התוכנית והחליט לסמוך את החיבור המקיף על הטור; אבל הרעיון הראשון לכתוב חיבור על הרמב"ם לא הרפה ממנו, והוא החליט אפוא שחיבור

ופירוש משניות מקצת מסכתות שנמצאו, אשר לא נודע עד הנה, כאשר עם לבבי ורצוני להדפיס אחר תשלום התשובות וכללי התלמוד אם יגמור ה' בעדי...'. הספר הראשון המתואר כ'הגהות על ספר בית יוסף שעשה' מכוון בוודאי על ספר 'בדק הבית', שבעניינו יורחב להלן; מכאן אני מסיק שגם המילה 'יחידושין' שייכת לספר זה, כי בדק הבית מכיל גם הגהות ותיקונים על ספר בית יוסף וגם הוספת חידושי דינים שלא הובאו בתחילה (אם כי שאין זה הכרח גמור וייתכן שמילת 'יחידושין' עומדת לעצמה, או שהיא מחוברת עם ההמשך 'יחידושין ודיבורי הרמב"ם'). לסיכום הוזכרו כאן שישה חיבורים: (1) בדק הבית; (2) חידושים על הרמב"ם; (3) ביאורים על רש"י על התורה; (4) פירוש משניות; (5) תשובות; (6) כללי התלמוד. מספרים 1, 5-6 נדפסו, מספרים 2-4 אבדו.

⁸ בכל זה ארחיב אי"ה במקום אחר.

⁹ בהקדמת הב"י: 'והסכמתי לחבר ספר כולל כל הדינים הנוהגים בביאור שרשיהם ומוצאיהם מהגמרא עם כל חילוקי סברות הפוסקים... ועלה בדעתי לסמכו לספר הרמב"ם ז"ל... וחזרתי בי מפני שאינו מביא אלא סברא אחת, והייתי צריך להאריך ולכתוב סברות שאר הפוסקים וטעמם, ולכן הסכמתי לסמכו לספר ארבעה טורים... כי הוא כולל רוב דעות הפוסקים'.

¹⁰ כך כתב מרן בחתימת ספרו ב"י חו"מ סו"ס תכו: 'אברך יי' אשר יעצני ועד כה ברכני להחל ולגמור הספר המפואר הזה ביאור ארבעה טורים אשר קראתי בית יוסף כי התחלתי בא' נדר'ינו פל"י שנת רפ"ב, והשלמתי בעיר צפת אשר בגליל העליון תוב"ב ביום ד' י"א לאלול שנת ה' בק"ר אור, ונתעסקתי עוד בהגהתו ובמהדורא תניינא עד שנת ד"ש, אוחילה לאל אחלה פניו יזכני שיתפשט בכל ישראל... (ההפרדה בין האות ה"א למילה 'בק"ר' מופיעה בדפוס, וזה מורה כמובן שהה"א היא לפרט גדול היינו ה' אלפים ש"ב, ולא לפרט קטן היינו ש"ז. ואכן בשנת ש"ב יא אלול חל ביום רביעי, ואילו בשנת ש"ז יא אלול חל בשבת). כך מופיע ברוב ככל מהדורות הטור. אולם בספר הטור הוצאת מכון המאור, ירושלים תשס"ז, נדפס: 'התחלתי באנדרינופולי שנת רע"ב. ועיינתי בב"י חו"מ דפו"ר (סביוניטה ש"ט), ונוכחתי שאכן יש מקום קצת להסתפק האם לקרוא שם 'רפ"ב' או 'רע"ב', אך אחר ההתבוננות ככל הנראה קריאת 'רפ"ב' היא הצודקת. ונמלכתי בדעות נוספות, וכולן נמנו וגמרו שהקריאה הנכונה היא 'רפ"ב'. גם בספר הטור כרך 'מבוא ומפתחות' של הוצאת מכון המאור הני"ל, מבוא, עמ' 12 ועמ' 18, מוזכר שמרן התחיל בכתיבת הב"י בשנת רפ"ב כמו שכתב בחתימת הב"י חו"מ.

¹¹ בספר משנה תורה עם כס"מ דפו"ר (ונציה של"ד), בסוף הכס"מ חלק מדע (וכן במהדרו' ר"ש פרנקל): 'נשלם יום ב' ג' לשבט שנת זכרנו ברצון עמך'. 'זכרנו' עולה למניין רפ"ג, ואכן בשנה זו ג שבט חל ביום שני.

זה יתמקד בדברי הרמב"ם, לחשוף 'מוצא כל דין ודין (=ברמב"ם) ולבאר דבריו ולהשיב להשגות הרב רבי אברהם בן דוד ולהשגות הרמ"ך¹². מה שהספיק להיכתב בתקופה הראשונה (שכלל הנראה הייתה די קצרה) כחיבור מקיף על הרמב"ם, שונה בהתאם לתוכנית החדשה: העניינים המפורטים הועברו אל החיבור החדש, המקיף, על הטור, ואילו החיבור על הרמב"ם סודר מחדש במתכונת של ביאור ממוקד לדברי הרמב"ם. כך קרה שבשנים רפ"ב-רפ"ג אחז מרן בסיום הביאור על חלק מדע שברמב"ם (חלק ראשון מתוך ארבעה עשר חלקים), ובתחילת חיבורו המקיף על הטור.

מה אירע מכאן ואילך? לגבי החיבור המקיף על הטור (להלן: בית יוסף) ידועים לנו דברים ברורים; לגבי הביאור על הרמב"ם (להלן: כסף משנה) הדברים לוטים בערפל.

לגבי הבית יוסף, מרן עצמו הודיענו כי בסוף שנת ש"ב הוא גמר את עריכתו הראשונה של החיבור (כלומר כעבור עשרים שנה מעת שהתחיל אותו בשנת רפ"ב). לאחר מכן, במשך שנים עשרה השנים הבאות – עד שנת שי"ד, הוא חזר שוב להגיה את החיבור כולו מתחילתו ועד סופו, ולערוך מחדש עריכה סופית¹³. עוד לפני סיום עריכת החלקים האחרונים של החיבור, מרן החל לשלוח את חלקיו הראשונים (שכבר היו מוכנים) לדפוס; וכך בשנים ש"ו-ש"א הוא שלח לוונציה שבאיטליה את הדפסת חלקים 'אורח חיים'¹⁴ ו'יורה דעה'¹⁵; בשנת שי"ג הוא שלח לסביניטה שבאיטליה את הדפסת חלק 'אבן העזר'¹⁶; ולבסוף בשנת שי"ט הוא שלח לסביניטה גם את הדפסת חלק 'חושן משפט'¹⁷.

אולם לגבי הכסף משנה, מרן לא הודיענו דבר בנוגע להמשך כתיבתו (לאחר שנת רפ"ג), סיומו ועריכתו. בסוף ימיו ממש – בשנת של"ד – מרן שלח את חיבורו זה לדפוס בוונציה; ובעיצומה של מלאכת ההדפסה, ביום חמישי יג ניסן של"ה, נפטר מרן לבית עולמו; מלאכת הדפסת הספר תמה בשנת של"ו¹⁸.

לצורך המשך הבירור נתבונן בכמה טענות שהעלו חכמים שונים. ר' מלאכי הכהן בספרו יד מלאכי¹⁹ נדרש לנושא, ותחילה הוא בדק את האזכורים וההפניות של מרן בשני החיבורים הללו – בית יוסף וכסף משנה – מהאחד אל השני, והוא העלה את הממצאים הבאים: מצד אחד הוא מצא שנים עשרה הפניות מהכסף משנה אל הבית יוסף, ומצד שני הוא מצא חמש הפניות מהבית יוסף אל הכסף משנה (כולן יצוינו להלן). ההפניות מהכסף משנה אל הבית יוסף מכילות הרבה פעמים את שמו המפורש של החיבור 'בית יוסף', ואילו ההפניות מהבית יוסף אל הכסף משנה אינן מכילות את השם 'כסף משנה' אפילו פעם אחת, רק 'בביאורי לרמב"ם'.

עוד טען היד מלאכי: מצד אחד ראינו את דברי מרן בחתימת ספר בית יוסף שהוא גמר את החיבור בשנת שי"ד²⁰, ומצד שני מצאנו בכסף משנה שכתב על פי חשבון שנות השמיטה שברמב"ם: 'נמצא לפי זה ששנת ה'

¹² הקדמת הכס"מ.

¹³ לעיל הערה 10.

¹⁴ בשער הספר (או"ח דפו"ר): 'נדפס מוגה ומדויק ברוב עיון בחדש ניסן בשנת ה' אלפים ושלש מאות ועשר לבריאת עולם פה ויניציאה'. בסוף הספר: 'תם ונשלם... בחדש סיון שנת י"א ברכה מאת יי' פה ויניציאה'.

¹⁵ בשער הספר (יו"ד דפו"ר): 'שנת חמשת אלפים ושלש מאות ואחת עשרה לבריאת עולם... בוניציאה'.

¹⁶ בשער הספר (אה"ע דפו"ר): 'נדפס בסביניטה... שנת חמשת אלפים שי"ג לבריאת עולם'.

¹⁷ בשער הספר (חו"מ דפו"ר): 'ותתום מלאכת הספר הנחמד הזה פה סביניטה... בר"ח אדר שי"ט לפ"ק'. ניתן לשער שסיבת עיכוב שליחת חלק זה לדפוס כמה שנים – משנת שי"ד אחר סיומו, עד שנת שי"ט – נעוצה בגזירת שריפת התלמוד וספרי קודש רבים שאירעה באיטליה. פרצה ביום א של ראש השנה שנת שי"ד, ונמשכה עוד תקופה לאחר מכן, ראה: א' יערי, שריפת התלמוד באיטליה, תל אביב תשי"ד. גזירה זו גרמה לשיבושים ועיכובים בהדפסת ספרי קודש בתקופה זו באיטליה. למשל, בעיר ונציה שבאיטליה, שהייתה אחד ממרכזי הדפוס הגדולים באותה תקופה, לא נדפס אף ספר עברי אחד בין השנים שי"ד-שכ"ד בעקבות הגזירה. ראה: א"מ הברמן, פרקים בתולדות המדפיסים העבריים ועניני ספרים, ירושלים תשל"ח, עמ' 170.

¹⁸ הספר נדפס בארבעה כרכים. בשערי שלושת הכרכים הראשונים מופיע: 'שנת של"ד לפ"ק'. בשער הכרך הרביעי מופיע: 'שנת של"ו לפ"ק'. בחתימת הכרך השני נאמר: 'ותשלם המלאכה בשעה ברוכה היום יום ג ר"ח טבת של"ה לפ"ק פה ויניציאה הבירה פרשת רב עוד יוסף בני חי' (הרשום בשער שם 'שנת של"ד לפ"ק' לא הותאם עם השנה המדויקת). בדברי המגיה בתחילת הכרך הראשון נאמר: 'והיה לנו לעינים איש אשר רוח דעת ויראת ה' היא אצרו... כמה"ר מנחם עזריה מפאנו פקיד מהגאון המופלא מהר"י קאר"ו נר"ו ובית דינו שהשליטוהו על החבור הלז לסדר אופן הדפסתו...'. בדברי המגיה בסוף הכרך הרביעי נאמר: 'לקחה אזנינו שמץ מהלקח ארון האלקים... כמוהר"ר יוסף קאר"ו וצ"ל שנתבקש בישיבה של מעלה יום ה' י"ג ניסן של"ה והיתה מנוחתו כבוד'. מכל הנתונים הללו עולה שמרן שלח את הספר לדפוס בשנת של"ד, נפטר בעיצומה של המלאכה בשנת של"ה, ולבסוף תמה המלאכה בשנת של"ו.

¹⁹ כללי הפוסקים, כללי הכס"מ, אות ז.

²⁰ לעיל הערה 10.

אלפים ושלש מאות ועשרים ושבע (=שכ"ז) היא שמטה וכך המנהג פשוט²¹. הרי ששלוש עשרה שנה לאחר חתימת הבית יוסף הוא עודנו עוסק בכתיבת הכסף משנה.

מכל זה הסיק היד מלאכי: בוודאי חיבור הבית יוסף קדם לכסף משנה (ועל פי זה הפנה מרן בשנים עשר המקומות מהכסף משנה המאוחר אל הבית יוסף המוקדם), ומה שהפנה בחמישה מקומות מהבית יוסף אל הכסף משנה, היה זה לכמה קונטרסים שהתחיל לכתוב על הרמב"ם, אבל השלמת רובו ועיקרו של הכסף משנה נעשתה אחר חתימת הבית יוסף. מטעם זה גם מעולם לא נזכר השם 'כסף משנה' בהפניות אליו שבבית יוסף, מאחר שחיבור הכסף משנה טרם נחתם.

בעת האחרונה נדרש לנושא ר' דוד צבי הילמן, והוא בא לחזק את מסקנתו של היד מלאכי. דבריו של רד"צ נכתבו בשני מקומות²² והם משלימים זה את זה. רד"צ סיפק עוד שלוש הפניות חדשות מהבית יוסף אל הכסף משנה²³ (כאמור כל ההפניות יצוינו להלן), ואם כן מניין ההפניות הללו עומד כעת על שמונה. אבל טען רד"צ: הרי בחתימת הכסף משנה חלק מדע, מרן הודיע שהוא סיים חלק זה בשנת רפ"ג, כמוכא לעיל; ומשמע 'שאז הניח מרן את ביאור הרמב"ם והחל בכתיבת הבית יוסף, וכשסיימו חזר לביאור הרמב"ם חוץ מאיזה קונטרסים שכתבם קודם סיום הבית יוסף כמו שכתב היד מלאכי'. יתירה מזאת, מתוך שמונת ההפניות מהבית יוסף אל הכסף משנה, שלוש מהן מפנות לביאור על חלק מדע, וחלק זה הרי ידוע לנו שאכן כתיבתו הסתיימה בשלב מוקדם מאוד – בשנת רפ"ג. אם כן מניין ההפניות מהבית יוסף אל הכסף משנה שבשאר חלקי הרמב"ם (כלומר מעבר לחלק מדע) עומד כעת על חמש, והן מכוונות אל הקונטרסים המועטים שהוסיף מרן לכתוב גם כן בשלב מוקדם. אבל רובו ועיקרו של הכסף משנה נכתב לאחר הבית יוסף.

עוד טען רד"צ: בכמה עניינים מקבילים המופיעים הן בבית יוסף והן בכסף משנה, הדברים בבית יוסף מופיעים באופן מתוקן וראוי, ואילו בכסף משנה הם מופיעים עם טעויות, סתירות וכפילויות (והוא הולך ומפרט הרבה דוגמאות). לדבריו, הסיבה לכך היא, מאחר וחיבור הבית יוסף קדם, ושם נכתבו הדברים על ידי מרן עצמו באופן מתוקן; אולם חיבור הכסף משנה הוא מאוחר, ובהרבה מקומות מרן הניח לסופר המעתיק שעמד לרשותו שיעתיק את המקבילות המתאימות מהבית יוסף אל הכסף משנה, ובכמה מקומות המעתיק הלז טעה בסידור הדברים ובהעתקתם הראויה, ובזה נוצרו הכפילויות והטעויות.

אין להקל ראש בטענותיו של רד"צ ורוב דבריו נכונים, אמנם כמה פרטים ראויים לבחינה מחודשת, וממילא בהתאם לכך אבקש להגיע למסקנה מזוקקת יותר. תחילה לא כל כך ברורה לי הטענה שמאחר ובחתימת הכסף משנה חלק מדע מרן הודיע כי הוא השלים חלק זה בשנת רפ"ג, משמע מכאן 'שאז הניח מרן את ביאור הרמב"ם והחל בכתיבת הבית יוסף וכשסיימו חזר לביאור הרמב"ם'; זו לשון מרן שם: 'נשלם יום ב' ג' לשבט שנת זכרנו ברצון עמך'²⁴, ואיני מוצא בדברים משמעות הכרחית לכך שמכאן ואילך העיסוק בכסף משנה נזנח. מסתבר שגם רד"צ הבין שטענה זו בפני עצמה אינה מוכרחת, אלא שבצירוף הטענות האחרות יש להתרשם מההודעה המדוברת שמכאן ואילך מרן זנח את העיסוק בכסף משנה. אולם כאמור בהמשך הדברים מסקנתנו בעניין זה תזוקק יותר.

והנה בנוגע להפניות (מהבית יוסף אל הכסף משנה) יש הרבה חידושים בעניין. כזכור על פי דברי היד מלאכי ורד"צ נמצאו שתיים עשרה הפניות מהכסף משנה אל הבית יוסף, ושמונה הפניות מהבית יוסף אל הכסף משנה, כששלוש מתוך אלו האחרונות מפנות לביאור על חלק מדע שאכן ידוע שהיה מוכן כבר בשנת רפ"ג; נותרו אפוא חמש הפניות בלבד לשאר מקומות בכסף משנה, ומספר זעום כזה יכול ללמד על מעט קונטרסים נוספים מתוך הכסף משנה שמרן עוד הספיק לחבר בשלב מוקדם.

²¹ כס"מ זרעים הל' שמיטה ויובל פ"י ה"ו.

²² בראשונה: רד"צ הילמן, 'שיבושים בכסף משנה שנגרמו ע"י המעתיקים', צפונות, שנה א (ניסן תשמ"ט), גיליון ג, עמ' נג-ס; בשנייה: ספר משנה תורה לרמב"ם, כרך המדע, מהדור ר"ש פרנקל, ירושלים-בני ברק תשס"א, כללי הרמב"ם ונושאי כליו (נכתבו ע"י רד"צ הילמן), עמ' 35.

²³ הפניה אחת הובאה במאמרו בצפונות (לעיל הערה 22) עמ' נג סוף אות א: ב"י חו"מ סי' רז עמ' פז; הפניה נוספת הובאה שם עמ' נח אות יח: ב"י חו"מ סי' שע סוף עמ' ריג; הפניה נוספת הובאה בהקדמתו לכרך המדע (לעיל הערה 22): ב"י חו"מ סי' לד עמ' רסט.

²⁴ כמוכא לעיל הערה 11.

אבל בשנת תשע"ו פרסם ר' דוד אברהם מהדורה מוערת של ספר יד מלאכי²⁵, ובהערותיו שם²⁶ הוא הוסיף עוד הפניה אחת מהכסף משנה אל הבית יוסף, ועוד שמונה הפניות מהבית יוסף אל הכסף משנה, וכל ההפניות הללו מהבית יוסף אל הכסף משנה אינן מפנות לחלק מדע אלא אל שאר חלקי הרמב"ם! גם אני מצאתי עוד שש הפניות נוספות מהבית יוסף אל הכסף משנה אל שאר חלקי הרמב"ם! והפניה אחת נוספת מצאתי גם לחלק מדע.

כך שלסיכומו של דבר: כיום ידועות לנו שלוש עשרה הפניות מהכסף משנה אל הבית יוסף, וכולן תפורטנה כעת בהערה²⁷; כמו כן ידועות לנו עשרים ושלוש הפניות מהבית יוסף אל הכסף משנה, וכולן תפורטנה כעת בהערה²⁸; ארבע מתוך אלו האחרונות מפנות אל הכסף משנה חלק מדע הידוע כחלק שהתחבר מוקדם, אולם תשע עשרה הנותרות מפנות אל הכסף משנה שביתר חלקי הרמב"ם – חלקים אודותם אנו דנים האם הכסף משנה עליהם התחבר במוקדם או במאוחר.

²⁵ ע"י מכון ירושלים.

²⁶ כרך שני עמ' פג הערות 13-16. בין היתר הוא ציין גם לבי"י ד' סי' רמז (שם לדבריו נמצאת הפניה אל הכסף משנה), אולם לא מצאתי שם, וכנראה התחלף לו עם מה שכתב מרן בסוף הסימן שם: 'וכתבתי באורך בטור אורח חיים סימן תרכא' (שזו הפניה אל הבי"י ולא אל הכסף משנה).

²⁷ כל ההפניות הן מאת היד מלאכי זולת הפניה מס' 2 שהיא מאת ר"ד אברהם. **כסף משנה מדע: (1)** ה' עבודה זרה פ"א סוף ה"ט: 'ויש חולקים בזה כמו שכתוב בספר בית יוסף שעל יורה דעה בסימן קעט'. **כסף משנה אהבה: (2)** ה' תפילה פ"ג סוף ה"א: 'אלא שדברי הרשב"א נרא' דעד חצות דוקא אמרו וכמו שכתוב בספר בית יוסף לאורח חיים סימן פט'; **(3)** ה' תפילה פ"א ה"ט: 'ובביאור אורח חיים סימן קז כתבתי שזהו גם כן דעת הרי"ף'; **(4)** ה' תפילין ומוזוזה וס"ת תחילת פ"ח: 'בביאורי לטור יורה דעה כתבתי באורך מהיכן הוציא רבינו דברים אלו הרוצה לעמוד עליו יענין שם'. **כסף משנה קדושה: (5)** ה' מאלכות אסורות פ"ג הכ"ז: 'כדאיא בב"י סימן קלב עד ונמצא פורע חובו מיי"נ'; **(6)** ה' שחיטה פ"ג סוף הי"ז: 'ומ"מ יש סברות אחרות בזה והנם כתובות על ספר בית יוסף'. **כסף משנה זרעים: (7)** ה' כלאים פ"ט ה"ז: 'ואע"פ שבחיבורי ב"י הראיתי פנים לסברא זו לדעת רבינו לפי האמת אינו נראה לי...'. **כסף משנה עבודה: (8)** ה' בית הבחירה פ"ז ה"ט: 'וכל הדברים הללו ביאירתי באר היטב בספר בית יוסף שעל טור אורח חיים בסימן ג עיין עליו'. **כסף משנה קרבנות: (9)** ה' בכורות פ"ב ה"ה: 'וכמו שכתבתי בספר בית יוסף ליורה דעה'; **(10)** שם הי"ט: 'ובספר בית יוסף ליורה דעה סימן שיד כתוב טעמו וטעם רבינו'. **כסף משנה טהרה: (11)** ה' מקוואות תחילת פ"ד: 'ויש חולקים בדיון זה ככתוב על ספר בית יוסף'; **(12)** שם תחילת פ"ט: 'כבר כתבתי בטור א"ח סימן קנט שד' רש"י כדעת רבינו... כבר כתבתי שם שלשון התוספתא מסייע לרבינו'; **כסף משנה שופטים: (13)** ה' סנהדרין סוף פכ"ה: 'אסור לקלל דיין וכו' עיין בביאורי לחושן משפט סימן כז'.

²⁸ הפניות מס' 3, 6, 7, 11, 14 הן מאת היד מלאכי; הפניות מס' 18, 22, 23 הן מאת רד"צ הילמן; הפניות מס' 1, 2, 4, 9, 15, 16, 20, 21 הן מאת ר"ד אברהם; הפניות מס' 5, 8, 10, 12, 13, 17, 19 הן ממני. **בי"א אורח: (1)** סי' ס עמ' רסו: 'זוה לשון הרמב"ם... וכבר בארתי טעמו בביאורי לספר אהבה' (=ה' ק"ש פ"ב ה"א); **(2)** סי' קלא עמ' כד: 'וכן כתב הרמב"ם בפ"ו מהלכות ע"ז ומה שיש לדקדק על דבריו... כתבתי בביאורי לספר אהבה' (=ה' תפלה פ"ה הי"ד); **(3)** סי' קעז עמ' רה: 'ובביאורי להרמב"ם פ"ד מהלכות ברכות דחיתי הכרעתו וקיימתי פסק הרי"ף'; **(4)** סי' רצד עמ' רו: 'כתב הרמב"ם בפרק י מהלכות תפלה... ומכל מקום כבר כתבתי בביאורי להרמב"ם שג"ל שהגירסא הנכונה בדברי הרמב"ם כמו שמצאתי בספר הרמב"ם מדויק'. **בי"י יו"ד: (5)** סי' א עמ' יא: 'ובביאורי להרמב"ם' (=ה' שחיטה פ"ד ה"ח) כתבתי טעם לדבריו'; **(6)** סי' קי עמ' שיד: 'ומה שיש לדקדק בדברי הרמב"ם כתבתי בביאור ספר המדע' (=ה' ע"ז פ"ז ה"ז) ואין כאן מקומו'; **(7)** סי' קמא עמ' רעג: 'ומ"ש הרמב"ם... כתבתי טעמו בביאור ספר המדע' (=ה' ע"ז פ"ז ה"ז) ואין כאן מקום להאריך'; **(8)** סי' קמז עמ' שיא: '... כן כתב הרמב"ם בפ"ה מהלכות עבודה זרה ובביאורי לספר המדע כתבתי טעמו'; **(9)** סי' קעז סוף עמ' תצט: 'וישוב עובדא דרבי אלעזר מהגרונאי לדעת הרמב"ם כתבתי בפרק ו מהלכות שלוחין בביאורי להלכות הנזכרות'; **(10)** סי' קעז סוף עמ' תקטו: 'הנה הרמב"ם בפרק ו מהלכות שלוחין כתב דעת רבותיו ודעתו וביאירתי טעמם יפה בביאורי להלכות ההם'; **(11)** סי' שמ עמ' רג: 'אבל הרמב"ם כתב בהלכות עבודה זרה... וכבר נתתי טעם לדבריו בביאורי לספר המדע' (=שם פ"ב ה"י) ואין כאן מקום להאריך'. **בי"א אה"ע: (12)** סי' קיד עמ' שמה: 'ואני כתבתי בביאורי להרמב"ם פ"א מהלכות מכירה ובביאורי לחושן משפט סימן ס' טעם להוראה זו'; **(13)** סי' קטז עמ' שסג: 'ובביאורי להרמב"ם' (=ה' אישות פכ"ד ה"ד) כתבתי קצת סמך לדבריו ואין כאן מקום להאריך'. **בי"י חור"מ: (14)** סי' ל עמ' רכב: 'ומה שקשה על דברי הרמב"ם כתבתי בבאורי פרק ב מהלכות עדות'; **(15)** סי' לא עמ' רלו: 'ומ"ש בשם הרמב"ם... הוא בפכ"ב מהלכות עדות, והר"ן חלק עליו... גם הראב"ד השיגו, ובביאורי להרמב"ם הלצתי בעדו'; **(16)** סי' לג עמ' רנ: 'והרמב"ם כתב פ"ג מהלכות עדות... ובביאורי להלכותיו נתתי טעם לדבריו'; **(17)** סי' לד עמ' רסד: 'ודברי הרמב"ם פ"ב מהלכות עדות נוטים לומר שהם כשרים כמו שכתבתי בביאורי'; **(18)** סי' לד עמ' רסט: 'ובבאורי להרמב"ם' (=ה' עדות פ"ה ה"ט) הארכתי יותר'; **(19)** סי' לד עמ' רעו: 'טעם דברי הרמב"ם כתבתי בארוכה בביאורי פ"י מהלכות עדות עיין עליו'; **(20)** סי' ס עמ' רטז: 'ובביאורי להרמב"ם פרק כג מהלכות אישות כתבתי בזה'; **(21)** סי' קכו עמ' נג: 'ובביאורי להרמב"ם בפרק ו מהלכות מכירה דקדקתי מדברי הרי"ף והרמב"ם שגם הם סבורים...'; **(22)** סי' רו עמ' פז: 'והרב המגיד דחה השגתו' (=של הראב"ד) ומ"מ כתב שאינו יודע ראייה לדין הרמב"ם, ואני בעניי מצאתי ראייה לדבריו מדאמרינן בהנושא וכו' ככתוב בביאורי' (=ה' מכירה פ"א ה"ט) ותעתיקנו כאן'; **(23)** סי' שע סוף עמ' ריג: 'וכבר תמה עליו הרב המגיד והניח הדבר בצ"ע וכבר כתבתי ליישב דעת הרמב"ם בביאורי לספר שופטים פרק (יב) [י] מהלכות עדות'.

מיונן של עשרים ושלוש הפניות הללו מהבית יוסף אל הכסף משנה מעלה את הממצאים הבאים: ארבע מהן בחלק אורח חיים²⁹, שבע מהן בחלק יורה דעה³⁰, שתיים מהן בחלק אבן העזר³¹ ועשר מהן בחלק חושן משפט³².

ארבע מהן מפנות לחלק מדע³³: כולן להלכות עבודה זרה; ארבע מהן מפנות לחלק אהבה³⁴: הלכות קריאת שמע, הלכות תפילה (2X) והלכות ברכות; שתיים מהן מפנות לחלק נשים³⁵: הלכות אישות; אחת מהן מפנה לחלק קדושה³⁶: הלכות שחיטה; חמש מהן מפנות לחלק קניין³⁷: הלכות שלוחין (2X) והלכות מכירה (3X); שבע מהן מפנות לחלק שופטים³⁸: כולן להלכות עדות.

יש לזכור שהרבה עניינים ברמב"ם אינם נוהגים בזמן הזה, ואין להם כל שייכות עם העניינים המתבארים בטור ובבית יוסף (כך שאין לצפות להפניות אליהם); מדובר על חלק עבודה שכולו לא נוהג כיום, רוב חלק קרבנות (זולת דיני בכור) ורוב חלק טהרה (זולת דיני מקוואות). בכלל, עצם זה שעניינים אלו אינם נוגעים למעשה, סביר ביותר להניח שאכן את העיסוק בהם מרן הניח לשלב מאוחר יותר, אחר שגמר את העיסוק בדינים הנוהגים המתבארים בבית יוסף (וכלשונו בהקדמת הבית יוסף: 'והסכמתי לחבר ספר כולל כל הדינים הנוהגים בביאור שרשיהם ומוצאיהם'). כך שבאמת לגבי שלושת החלקים הללו נוכל להניח די בביטחון שהכסף משנה עליהם התחבר לאחר הבית יוסף.

המעניין הוא שעד כה לא נמצאו הפניות מהבית יוסף אל הכסף משנה בחלקים הבאים, אשר רובם או כולם נוהגים כיום, ויש להם עניינים משותפים רבים עם העניינים הנידונים בטור ובבית יוסף: זמנים, הפלאה, זרעים, נזיקין, משפטים. שמא נוכל להסיק מכך שאכן הכסף משנה על חלקים אלו התחבר לאחר הבית יוסף (שכאמור לעיל הוא נחתם סופית בשנת שי"ד)? ואכן לעיל ליד הערות 20-21 הוזכרו דברי מרן בכסף משנה חלק זרעים שנכתבו סמוך לשנת שכ"ז. כמו כן נראה שיש דברים נוספים בחלק זה שנכתבו משנת שכ"ד ואילך³⁹. גם בנוגע לחלק זמנים, אפשר להצביע בבירור לפחות על נושא אחד בכסף משנה שהוא מאוחר יותר מהאמור בעניין זה בבית יוסף⁴⁰. ועדיין אין בכל זה הכרח ברור שלא היו כמה עניינים גם מתוך חלקים אלו שנכתבו בשלב מוקדם יותר.

על כל פנים בנוגע לעשרים ושלוש הפניות שמהבית יוסף אל הכסף משנה (חלקים: מדע, אהבה, נשים, קדושה, קניין, שופטים – כנזכר לעיל), כמדומה שמספר רב כזה של הפניות (העולה אף על מספר ההפניות שבכסף משנה אל הבית יוסף) מאיר את הנושא באור חדש; נראה שמעשה קצת קשה לפתור זאת ב'איזה קונטרסים שכתבם קודם סיום הבית יוסף' כלשון רד"צ לעיל על פי היד מלאכי; ובוודאי שמעשה לא כל כך מתקבלת על הדעת ההגדרה שאחר שנת רפ"ג (חתימת הכסף משנה חלק מדע והתחלת חיבור הבית יוסף) 'הניח

²⁹ לעיל הערה 28 הפניות מס' 4-1.

³⁰ לעיל הערה 28 הפניות מס' 11-5.

³¹ לעיל הערה 28 הפניות מס' 13-12.

³² לעיל הערה 28 הפניות מס' 23-14.

³³ לעיל הערה 28 הפניות מס' 6, 7, 8, 11.

³⁴ לעיל הערה 28 הפניות מס' 4-1.

³⁵ לעיל הערה 28 הפניות מס' 13, 20.

³⁶ לעיל הערה 28 הפניה מס' 5.

³⁷ לעיל הערה 28 הפניות מס' 9, 10, 12, 21, 22.

³⁸ לעיל הערה 28 הפניות מס' 14-19, 23.

³⁹ כוונתי לפולמוס פירות הגוי (לא בשנת השמיטה!) שגדלו בקרקע שלו בארץ ישראל, המוזכר בכס"מ זרעים הל' תרומות פ"א הי"א. באסיפת חכמי העיר המתוארת בכס"מ שם נטל חלק גם הרדב"ז, כפי שמסר ר' בצלאל אשכנזי (שו"ת רב"א סי' א). כפי שביררתי במקום אחר, נראה שהרדב"ז עלה ארצה ממצרים בשנת שכ"ב, תחילה לירושלים, וכעבור שנתיים השתקע בצפת, ראה: א"א אהרונוב, 'חלקו של האר"י ז"ל בהוויות דאביי ורבא', קובץ עץ חיים (באבוב), יד, חוב' א (לג) (ניסן תש"פ), עמ' תקיג, הערה כו. נמצא אפוא שפולמוס זה המוזכר בכס"מ הל' תרומות אירע משנת שכ"ד ומעלה.

⁴⁰ בנוגע לדעת הרמב"ם בסוגיית בי דואר (שבת יט ע"א), בב"י או"ח סי' רמז עמ' כה, כתב: 'וכן כתב הרמב"ם בפ"ו, אלא שנראה מדבריו שהוא מפרש שהבי דואר קבוע בעיר שממנו שולחין הכתב, וצריך שהות ביום כדי שיגיע לבית הסמוך לחומה שהוא הבית היותר רחוק שבעיר...'. אולם בכס"מ במקביל (זמנים שבת פ"ו ה"כ) פירש תחילה את הרמב"ם כמו שפירשו בב"י, אך חזר לעזור על כך כמה קשיים, ושוב האריך לפרש את הרמב"ם בשתי דרכים אחרות. כבר המג"א (סי' רסז ס"ק ג) העיר על כך: 'הסמוך לחומה לעיר שנשתלח שם... כן כתב בכסף משנה, ודחה מה שכתב בבית יוסף'.

מרן את ביאור הרמב"ם והחל בכתיבת הבית יוסף וכשסיימו חזר לביאור הרמב"ם, שהרי עינינו רואות שבכל חלקי הבית יוסף הוא מפנה פעמים רבות אל הכסף משנה בחלקים הנזכרים לעיל, ואם כן נראה שיש להסיק מכל זה שחלקים נכבדים משני החיבורים הללו התחברו במקביל.

ואכן בדיקה מדוקדקת של כל ההפניות הללו (מהבית יוסף אל הכסף משנה) העלתה את התובנה הבאה: נראה שבמקומות הללו מרן פיצל בו זמנית את כתיבת חידושו על ההלכה הספציפית הזו שברמב"ם אל שני חיבוריו – הבית יוסף והכסף משנה. כלומר בעת עיונו בדברי הרמב"ם הללו, את הדברים הנוגעים לבירור שיטתו הכללית של הרמב"ם – במקביל לבירור יתר השיטות והכרעת ההלכה – הוא כתב בבית יוסף, ואילו את הדברים הנוגעים באופן יותר פרטני לדברי הרמב"ם (כגון לתרץ קושיה פרטית על דבריו, להביא ראייה לפסק שלו וכיוצא בזה) הוא כתב בכסף משנה, וכל זה בו זמנית, ולהשלמת בירור דברי הרמב"ם הוא ציין בבית יוסף על אתר אל מה שהוסיף בזה עוד בחיבורו על הרמב"ם במקום המתאים. כל זה בהתאם להחלטתו הסופית של מרן בנוגע למתכונתם של שני החיבורים הללו, היינו שהבית יוסף יעסוק בבירור כללי של השיטות, ואילו הכסף משנה יעסוק בבירור פרטני של דברי הרמב"ם.

ועדיין התבוננות מעמיקה נוספת בשתי הפניות⁴¹ (הקשורות זו בזו כפי שיפורט) מהבית יוסף אל הכסף משנה, מעלה ממצאים מעניינים מאוד המוסיפים לשפוך אור.

הנידון הוא בירור שיטתם של הרמב"ם ורבותיו לגבי התחייבות בדבר שאינו קצוב⁴², שלדעתם באופן זה לא נשתעבד, ורבים תמהו על דבריהם וחלקו עליהם (ראה ראב"ד ומגיד משנה על אתר).

והנה מרן נדרש לנושא זה בארבעה מקומות: בכסף משנה על אתר ובשלושה מקומות נפרדים בבית יוסף. נתבונן כעת בכל המקבילות הללו בדברי מרן (חלק אבן העזר הוצג בכוונה לאחר חושן משפט, ויוסבר להלן):

(1) כסף משנה הלכות מכירה⁴³: 'הר"א כתב שלא ידע מאין הורו כן, גם ה"ה כתב שאינו יודע להם ראייה, ואני בעניי בינותי דנפקא לן מדאמרינן בפרק הנושא דכיון דבנות לא הוו בשעת קניין...' (וכותב קטע רחב למדי).

(2) בית יוסף חושן משפט סימן ס'⁴⁴: 'והראב"ד כתב שלא ידע מאין הורו כן... והרב המגיד דחה ראייתו ומכל מקום כתב שאינו יודע ראייה לדין זה, ולי נראה שלמדו כן מדאמרינן בפרק הנושא דכיון דבנות לא היו בשעת קניין...' (וכאן חוזר על עצמו הקטע הנזכר לעיל מהכסף משנה מילה במילה).

(3) בית יוסף חושן משפט סימן רז'⁴⁵: 'והראב"ד השיג עליו שם, והרב המגיד דחה השגתו ומכל מקום כתב שאינו יודע ראייה לדעת הרמב"ם, ואני בעניי מצאתי ראייה מדאמרינן בהנושא וכו' ככתוב בביאורי ותעתיקו כאן'.

(4) בית יוסף אבן העזר סימן קיד'⁴⁶: 'והראב"ד כתב על הוראת רבותיו שלא ידע מאין הורו כן... והרב המגיד דחה ראייתו ומכל מקום כתב שאינו יודע מקום להוראה זו... ואני כתבתי בביאורי להרמב"ם פרק יא מהלכות מכירה ובביאורי לחושן משפט סימן ס' טעם להוראה זו'.

ההתבוננות בקטעים הללו מאלפת. תחילה אנו רואים כי הקטע מופיע בשתיקה בכסף משנה ובבית יוסף סימן ס' כאחד; והנה כשהוא חוזר בבית יוסף סימן רז ומציין לקטע זה, הוא מפנה דווקא לכסף משנה ומצווה על הסופר להעתיק משם⁴⁷ ולא מהבית יוסף לעיל סימן ס' (אין ספק ש'ככתוב בביאורי' מכוון אל הכסף משנה ולא אל הבית יוסף סימן ס', שכן תחילה נזכרו שם דברי הרמב"ם, וממילא מובן ש'ביאורי' הוא על הרמב"ם שם, ואילו לבית יוסף סימן ס' אין זכר שם. גם המילים 'ואני בעניי' מופיעות בכסף משנה ולא בבית יוסף סימן ס'). ושוב בבית

⁴¹ לעיל הערה 28 הפניות מס' 12, 22.

⁴² רמב"ם (משנה תורה) קניין הל' מכירה פ"א ה"ז.

⁴³ לעיל הערה 42.

⁴⁴ עמ' רטו.

⁴⁵ עמ' פז.

⁴⁶ עמ' שמה.

⁴⁷ כבר עמד על כך רד"צ הילמן בצפונות (לעיל הערה 22) עמ' נג אות א, וציין זאת כדגומה לחסרון הבנתו של הסופר שהעתיק את ההוראה של מרן למעתיק במקום את תוכן הדברים עצמו.

יוסף אבן העזר שהוא מפנה לקטע זה, הוא מציין תחילה לכסף משנה, ולאחר מכן לבית יוסף חושן משפט סימן ס (ומהפניה זו מוכח שקטע זה באבן העזר נכתב מאוחר לחושן משפט, לכן סידרתי את הדברים כך).

נראה שהסבר הדברים הוא כך: קטע זה נכתב בכסף משנה לפני הכל! והוא המקור הראשון לעניין זה. ושוב הוא נלקח משם אל הבית יוסף סימן ס והועתק שם בשתיקה (אם על ידי מרן עצמו ואם על ידי סופר מסייע); ושוב בסימן רז היה צורך להעתיק קטע זה, וציווה מרן לסופר להעתיקו ממקורו הראשון – הכסף משנה; ושוב בעניין המקביל באבן העזר (שכאמור נכתב מאוחר יותר) חזר מרן וציין בראשונה למקורו הראשון של הקטע – הכסף משנה, והוסיף לציין גם אל מקבילתו שנלקחה אל הבית יוסף חושן משפט סימן ס.

אם כנים הדברים נוכחנו אפוא בקטע שהתחבר לראשונה בכסף משנה חלק קניין (הלכות מכירה), ומשם נלקח אל הבית יוסף בשלושה מקומות. וזה מחזק את מסקנתנו שהעיסוק בכסף משנה לא נזנח עד לאחר גמר העיסוק בבית יוסף. מעתה נחזור ונאמר כי באופן כללי נראה שבהרבה עניינים מרן עסק בשני החבורים במקביל כמבואר לעיל.

אכן לאחר חתימת הבית יוסף ופרסומו בסביבות שנת שי"ד, המשיך מרן עוד לעסוק בחיבור הכסף משנה, ובהרבה מקומות דבריו שם מאוחרים מדבריו בבית יוסף, וזוהי משנתו האחרונה⁴⁸. כמו כן בהרבה מקומות נלקחו הדברים שנכתבו כבר בבית יוסף אל הכסף משנה; ישנם קטעים שמרן עצמו העתיק מהבית יוסף אל הכסף משנה, וזה ניכר במעט קיצורים ושיפורי לשון הנמצאים באותו קטע שבכסף משנה⁴⁹; וישנם גם קטעים שמרן הותיר לסופר שיעתיק מהבית יוסף אל הכסף משנה, ובכמה מקומות סופר זה שגה בכמה דברים, ובה נוצרו כמה כפילויות וטעויות בכסף משנה (וכטענת רד"צ לעיל). ככל הנראה מרן המשיך לעסוק בחיבור הכסף משנה עד קרוב לסוף ימיו, ולאחר חתימת החיבור באופן סופי הוא שלחו לדפוס בשנת של"ד, ובאמצע מלאכת ההדפסה בשנת של"ה הוא נפטר לבית עולמו. השם 'כסף משנה' לביאור על הרמב"ם ניתן על ידי מרן בשלב מאוחר, אולי סמוך להדפסת החיבור, ולכל המוקדם אחר פרסום הבית יוסף בשנים שי"א-שי"ט; מטעם זה בכל עשרים ושתיים ההפניות שמהבית יוסף אל הכסף משנה לא נזכר השם 'כסף משנה' אפילו פעם אחת, רק 'ביאורי לרמב"ם'.

מעתה נחזור ונסכם את כל התהליך מראשו לסופו. בסביבות שנת ר"פ החליט מרן לכתוב חיבור מקיף הכולל את כל הדינים הנוגעים עם בירור השיטות שבהם. תחילה הוא סמך חיבורו זה אל הרמב"ם, אולם כעבור זמן מה הוא נמלך והחליט לסמוך את החיבור אל הטור, היות והוא כולל דעות נוספות, ואילו החיבור על הרמב"ם יתמקד בביאור דברי הרמב"ם. בשנת רפ"ב הוא החל בחיבור המקיף על הטור – בית יוסף, ובשנת רפ"ג הוא סיים את כתיבת הביאור על חלק מדע ברמב"ם – כסף משנה. מכאן ואילך הרבה עניינים נכתבו בשני החיבורים במקביל: עניינים הנוגעים לבירור שיטתו הכללית של הרמב"ם נכתבו בבית יוסף – במסגרת הכללית של בירור השיטות, ואילו דברים הנוגעים לבירור פרטני ברמב"ם נכתבו בכסף משנה. אין מדובר על מקבילות שבין שני החיבורים, אלא על עניינים שהתבארו בזה ולא התבארו בזה וההפך, באופן שהאמור בשני החיבורים משלים זה את זה. פעמים ראה מרן להפנות מהכסף משנה אל הבית יוסף לשם השלמת הדברים⁵⁰ (כיום ידועות לנו שלוש עשרה הפניות כאלו), ופעמים ההפך ראה מרן להפנות מהבית יוסף אל הכסף משנה לשם השלמת הדברים⁵¹ (כיום ידועות לנו עשרים ושתיים הפניות כאלו). בהתאם לכך מן הסתם נכתבו גם הרבה מקבילות בשני החיבורים, כשבכל מקום הותאם הסגנון לאופי החיבור (למשל בבית יוסף הטור פנה 'רבינו' ואילו בכסף משנה

⁴⁸ כמו למשל בנוגע לדעת הרמב"ם האם שמיטה בזה"ז מדאורייתא או מדרבנן, שמסקנת הכסף משנה בחלוקת זרעים שהיא מדאורייתא, ולא כמו שכתב בב"י יו"ד סי' שלא עמ' קו שהיא מדרבנן – דבר שנכתב בשנת רצ"ט כמוכרז בב"י שם עמ' קז, וכמו שהוכיח כל זה רד"צ בצפונות (לעיל הערה 22 עמ' נו אות יז), ובהערה לרמב"ם מהדור' ר"ש פרנקל זרעים הל' שטמרי" פ"ד הכ"ט עמ' תקכ.

⁴⁹ לדוגמה: כל האמור בב"י חו"מ סי' רלא עמ' רפ"ט-רצ (ונראה מדבריו... וכמו שאכתוב בסמוך בשם התוספות), לקוח כמעט מילה במילה מהכסף משנה קניין הל' מכירה פ"ד ה"ב – במעט קיצורים ושיפורי לשון. במיוחד בולט השינוי בלשון השגתו של מרן על המגיד משנה; בעוד שבב"י כתוב: 'ומה שרצה להכריע מדלא אמר תסתיים לאו כלום הוא דאיכא למימר...', הרי שבכסף משנה ריכך מרן את הנוסח וכתב: 'ומה שרצה הרב המגיד להכריע מדלא אמר תסתיים אינו הכרע דאיכא למימר...'.
⁵⁰ אבל חשוב להדגיש: מאחר והסקנו כי חלקים לא מבוטלים בכסף משנה התחברו לאחר הב"י, מן הסתם חלק מן ההפניות שבו אל הב"י נכתבו בשלב מאוחר.

⁵¹ אבל מהאמור לעיל ליד הערות 41-47, מתברר שיש גם הפניות בב"י אל הכסף משנה שלא נכתבו בשעה אחת עם כתיבת הקטע המדובר בכסף משנה, אלא בשלב מאוחר יותר.

הרמב"ם פנה רבינו'. בשנת שי"ד הושלם חיבור הבית יוסף, והוא אף נשלח לדפוס בתקופה זו. אולם חיבור הכסף משנה עדיין לא הושלם, ומרן המשיך לעסוק בו ולהשלימו עוד כעשרים שנה, והוא אף הזכיר בו את שנת שכ"ז, ולבסוף בשנת של"ד הוא שלחו לדפוס. יש דברים שנלקחו מהבית יוסף אל הכסף משנה בשלב מאוחר יותר: חלקם הועתקו על ידי מרן עצמו במעט קיצורים ושיפורי לשון; וחלקם הועתקו על ידי סופר מעתיק, אשר בכמה מקומות לא השגיח נכונה על סדרם של דברים כראוי.

לגבי החלקים הבאים (בכסף משנה) יש לנו ידיעה שיש בהם עניינים שהתחברו במקביל לבית יוסף (על פי ההפניות הרבות אליהם בבית יוסף): מדע, אהבה, נשים, קדושה, קניין ושופטים (אולם גם לגבי חלקים אלו יש דברים שנכתבו בכסף משנה בשלב מאוחר יותר – לאחר חתימת הבית יוסף⁵²).

לגבי החלקים הבאים (בכסף משנה) אין לנו ידיעה על עניינים שהתחברו במקביל לבית יוסף (מאחר ולפי שעה לא מצאנו שום הפניה אליהם בבית יוסף): זמנים, הפלאה, זרעים, נזיקין ומשפטים. ההנחה כעת היא שעיקריהם של חלקים אלו אכן התחברו לאחר הבית יוסף. כמו כן בחלק זרעים יש בכסף משנה עניינים שנכתבו משנת שכ"ד ואילך⁵³, ואף הוזכרה בו בפירוש שנת שכ"ז⁵⁴, ועוד כמה עניינים שם נכתבו בשלב מאוחר⁵⁵, וברור שזוהי משנתו האחרונה של מרן. על כל פנים גם בחלקים אלו מסתבר שישנם כמה עניינים שנכתבו בשלב מוקדם יותר במקביל לכתיבת הבית יוסף.

לגבי החלקים עבודה, קרבנות וטהרה, יש להניח די בביטחון כי הכסף משנה עליהם נתחבר בשלב מאוחר, מאחר ורוב הדינים שבחלקים אלו אינם נוהגים כיום, ועיקר עיסוקו הראשון של מרן היה בדינים הנוהגים, כדבריו בהקדמת הבית יוסף.

* * *

בשולי פרק זה ראוי להזכיר את העניין הבא.

זכור הכסף משנה על חלק מדע נגמר בשנת רפ"ג. בחלק זה כתב הרמב"ם את הלכות תלמוד תורה, והכסף משנה על אתר, כדרכו, כתב את מקורותיו של הרמב"ם ואת חידושי על דברי הרמב"ם.

והנה הטור בחלק יורה דעה כתב גם כן הלכות תלמוד תורה, ובסוף סימן רמו הוא העתיק שני פרקים מהלכות תלמוד תורה לרמב"ם – תחילה את פרק רביעי ולאחר מכן את פרק שלישי. בבית יוסף על אתר העתיק את דבריו מהכסף משנה שנכתבו על הלכות אלו (כאמור הכסף משנה על חלק מדע היה מוכן בשלב מוקדם מאוד – בשנת רפ"ג, ואין ספק שבמקרה זה הדברים הועתקו מהכסף משנה אל הבית יוסף). אולם בהעתקה זו בוצעו כמה שינויים על ידי מרן, והתבוננות מדוקדקת בכל זה עשויה להוסיף ולהחכימו בעניין.

תחילה יוזכר כי בהעתקת הדברים אל הבית יוסף נעשו שלוש השמטות מכוונות. (א) במקום אחד הכסף משנה דן באריכות בהשגת הראב"ד על הרמב"ם⁵⁶, והוא אף הביא ראייה לרמב"ם מדברי הירושלמי, אבל היות ובטור השגת הראב"ד לא הובאה כלל, הושמט קטע זה לחלוטין מהבית יוסף, והוא הסתפק רק בציון דברי הירושלמי כמקור לרמב"ם. (ב) במקום אחר הכסף משנה דן בגרסה המופיעה 'בספרי רבינו', ומרחיב להוכיח שהיא טעות סופר⁵⁷, אבל בבית יוסף כל הקטע הושמט, מן הסתם מאחר ובספר הטור שעמד לפני מרן הופיעה הגרסה הנכונה (וכן הוא בטור שלפנינו), וממילא כל הקטע מיותר. (ג) במקום אחר הכסף משנה הביא הערה על לשון הרמב"ם מספר הבתים⁵⁸, ובבית יוסף קטע זה נעדר, סביר להניח שמרן השמיטו לשם הקיצור (ושמא זוהי הוספה מאוחרת בכסף משנה? כפי שאירע בכמה דברים שיוזכרו להלן).

מעתה לשינויי פרטים מסוימים שנעשו על ידי מרן במקבילות הללו. באופן עקרוני ההתרשמות הכללית היא כי בכמה מקבילות הלשוניות בבית יוסף קוצרו מעט או שופרו מעט, לעומת המופיע בכסף משנה. בשתי

⁵² הרי הזכרנו לעיל (ליד הערה 37) שהבית יוסף הפנה בחמש מקומות לכסף משנה חלק קניין, שתי הפניות להלכות שלוחין ושלוח הפניות להלכות מכירה; והנה רד"צ הוכיח שגם בהלכות אלו ממש נלקחו כמה דברים בשיבוש מן הבית יוסף אל הכסף משנה, ראה במאמרו שבצפונות (לעיל הערה 22) עמ' נח-נט אותיות כא-כה.

⁵³ לעיל הערה 39.

⁵⁴ לעיל ליד הערות 20-21.

⁵⁵ לעיל הערה 48.

⁵⁶ כס"מ פ"ד ה"ג ד"ה אין המתרגם. בב"י במקביל, עמ' טו, צוין רק: 'ומ"ש אין המתורגמן... ירושלמי פרק הקורא עומד'.

⁵⁷ כס"מ פ"ג ה"ג: 'ובספרי רבינו כתוב... והוא טעות סופר...'. בב"י במקביל, עמ' כא, קטע זה נעדר.

⁵⁸ כס"מ פ"ד סוף ה"ח. בב"י במקביל, עמ' טז, קטע זה נעדר.

מקבילות מסוימות, סדר הדברים בבית יוסף שונה באופן משופר יותר לעומת המופיע בכסף משנה⁵⁹. בשתי מקבילות אחרות, בכסף משנה צוינו רק מקורות לדברי הרמב"ם בתלמוד, ואילו בבית יוסף נוספו על כך גם פירושים קצרים מרש"י על אתר לתוספת הבנה⁶⁰. בשתי מקבילות נוספות, בכסף משנה הובא מקור אחד בלבד לדברי הרמב"ם, ואילו בבית יוסף הובאו לכך שני מקורות⁶¹. ארבע מקבילות מכילות ציונים פתוחים⁶² (הכוונה להעתקת 'דיבור המתחיל' מלשונות הרמב"ם ללא ציון מקור⁶³), ובשני מקרים אחרים מרן הוסיף בבית יוסף לשני ציונים פתוחים חדשים שלא נכתבו בכסף משנה⁶⁴. בשלוש מקבילות אחרות, בבית יוסף מופיעים ציונים פתוחים, ודווקא בכסף משנה הושלמו המקורות אליהם⁶⁵; אין ספק שבשלב ראשון ציונים אלו הופיעו גם בכסף משנה כציונים פתוחים, ומשם הועתקו כמות שהם אל הבית יוסף, אולם בשלב מאוחר יותר – מן הסתם לאחר פרסום הבית יוסף – מרן מצא את המקורות המתאימים, והוא חזר והשלימם בכסף משנה שעסק בו עד סוף ימיו. במקרה אחר, נמצא מקור המופיע בכסף משנה ואינו מופיע בבית יוסף כלל⁶⁶ (אף לא כציון פתוח); ואחת מהשתיים: או שזו הוספה מאוחרת בכסף משנה, או שהדבר נשמט בטעות מהבית יוסף.

התבוננות מעמיקה בכל הפרטים הללו מביאה למסקנה הבאה: את רובם המוחלט של השיפורים וההוספות מרן עשה אך ורק בכתיבה המחודשת של הדברים בבית יוסף, ואילו בכסף משנה הדברים נותרו על מתכונתם כפי שנכתבו בראשונה, ללא שיפורים והוספות מאוחרות. זולת עניין אחד בלבד: השלמת המקורות לדברי הרמב"ם, אם בציונים הפתוחים (כנזכר לעיל ליד הערה 65), אם הוספה מחודשת לגמרי של מקור (כאפשרות הראשונה לעיל אחר הערה 66), שאלו כאמור נוספו בכסף משנה על ידי מרן בשלב מאוחר יותר, אבל חוץ מהוספת מקורות לדברי הרמב"ם לא שונה בכסף משנה דבר. כל זה טרם פרסום הכסף משנה והופעתו בדפוס, ובשעה שהוא עומד בכתב יד לפני מרן.

ננסה להמחיש לעצמנו יותר את הדברים. לפני מרן עומדות כעת שתי מחברותיו בכתב יד⁶⁷, האחת חיבור הכסף משנה חלק מדע המוכן כבר מקדמת דנא, והשנייה חיבור הבית יוסף ההולך ונכתב זה עתה. במקרה המדובר מרן הולך ומעתיק מתוך המחברת של הכסף משנה אל המחברת של הבית יוסף, ותוך כדי העתקה זו הוא עורך מעט שיפורים והוספות נאות. אבל כל השיפורים הללו נעשים אך ורק בכתיבה המחודשת שבמחברת הבית יוסף, ואילו במחברת הכסף משנה הוא לא משנה דבר, הגם שבדאי בידו למחוק ולהוסיף ולגרוע כרצונו. ככל הנראה ההסבר לכך הוא, ששינויים מעין אלו במחברת כתובה כרוכים בלא מעט טרחה של מחיקות בהעברת קולמוס והוספה בגיליונות ובין השורות, וגם קיים חשש שהדברים יתבלבלו בשעת ההעתקה והעריכה הסופית. על כן העדיף מרן שכל השיפורים וההוספות ייעשו רק בכתיבה המחודשת שבבית יוסף, ואילו בכסף משנה 'משנה ראשונה לא זזה ממקומה'. ההוספות המאוחרות היחידות אותן הכניס מרן בכסף משנה הן כתיבת המקורות לדברי הרמב"ם, מאחר ואלו הכרחיות ביותר לעצם מהותו של החיבור, על כן אי אפשר לוותר עליהן. עוד יש להוסיף שתי הערות בנוגע להקבלה המדוברת שבין הכסף משנה והבית יוסף (והשינויים שנעשו), וגם הן מצטרפות אל המסקנה הנזכרת לעיל.

⁵⁹ כס"מ פ"ד ה"ב ד"ה ולא ישב = ב"י עמ' יג-יד אות ט; כס"מ פ"ד ה"ג (עד 'כדי להשימיעם') = ב"י עמ' יד.

⁶⁰ כס"מ פ"ד ה"ט ד"ה כל המתנמנם = ב"י עמ' טז סוף אות טז; כס"מ פ"ג ה"א = ב"י תחילת עמ' יז.

⁶¹ כס"מ פ"ג ה"ה: 'לעולם יעסוק אדם בתורה וכו' ראש פרק מקום שנהגו' = ב"י ראש עמ' יח: 'ומ"ש... לעולם יעסוק אדם בתורה... מימרא דרב יהודה בריש פרק מקום שנהגו ובפרק עגלה ערופה'; כס"מ פ"ד ה"ג: 'חוט של חסד נמשך עליו וכו', בריש עבודה זרה' = ב"י עמ' כא: 'ומ"ש וכל העוסק... חוט של חסד... מימרא דריש לקיש בפרק שני דחגיגה ובריש ע"ז'.

⁶² כס"מ פ"ד ה"ב 'כיצד מלמדין וכו' = ב"י יו"ד סי' רמו עמ' יג; כס"מ פ"ד סוף ה"ו 'אין שואלים מעומד וכו' = ב"י עמ' טז; כס"מ פ"ג ה"ב 'אף חכמתי עמדה לי וכו' = ב"י עמ' כ; כס"מ פ"ג ה"ג: 'אין רנה של תורה אלא בלילה וכו' = ב"י עמ' כא אות כג (ראה הגה"ע אות כו).

⁶³ וראה להלן ליד הערות 77-79 שמרן רשם ציונים פתוחים אלו בכוונה תחילה, ושם יתברר מה המטרה בהם.

⁶⁴ וזה בהתאם לשיטתו של מרן לדקדק ולרשום ציונים פתוחים כאלו, ראה להלן ליד הערות 77-79, 160, 198. מדובר על כס"מ פ"ד ה"ג שאין שם כל התייחסות לתחילת ההלכה ברמב"ם, ואילו בב"י במקביל עמ' יד הוא הוסיף את הציון הפתוח הבא: 'ומ"ש ואם הרב מלמד מפיו לתלמידים מלמד ואם מלמד ע"י תורגמן המתרגם עומד בינו ובין התלמידים וכו'.' כמו"כ בב"י עמ' טז: 'ומ"ש ואין שואלין אלא מימרא... שאל אחד כענין וכו'', במקביל בכס"מ פ"ד הל ז-ח ציון פתוח זה חסר.

⁶⁵ כס"מ פ"ג ה"ד = ב"י עמ' יז סוף אות יח; כס"מ פ"ג ה"ט = ב"י עמ' יח; כס"מ פ"ג ה"ב: 'שכל היגע בתורה... בירושלמי פרק אין עומדין, וכל היגע... גם זה שם' = ב"י עמ' כ.

⁶⁶ כס"מ פ"ד ה"ה: 'ומה שכתב זריק מרה בתלמידים, בפרק הנושא' = בב"י נעדר.

⁶⁷ ראה להלן (אחר הערה 85 סעיף ב) ביתר פירוט לעניין המחברות הללו.

הערה ראשונה. בנוגע לציון מקור אחד, בכסף משנה מופיע הדבר כך: 'ראש פרק הקורא עומד **אמר רב יהודה** **אמר רב** מנין לרב שלא ישב על גבי מטה וישנה לתלמידיו על גבי קרקע...'⁶⁸; ואילו בבית יוסף במקביל מופיע הדבר כך: 'בריש פרק הקורא את המגילה עומד **אמר רבי אבהו** מנין לרב שלא ישב על גבי מטה וישנה לתלמידיו על גבי קרקע...'⁶⁹. הגרסה 'אמר רבי אבהו' שבבית יוסף מופיעה גם לפנינו בגמרא אליה הפנה מרן – מגילה דף כא ע"א, ואילו הגרסה 'אמר רב יהודה אמר רב' שבכסף משנה מופיעה במגילה שם בכמה כתבי יד וספרי ראשונים, כמצויין בדקדוקי סופרים על אתר. מתברר שבשלב המוקדם, בעת כתיבת הכסף משנה כאן, השתמש מרן במקור אחר מהנדפס (כתב יד?), אולם בשלב המאוחר יותר, בעת העתקת קטע זה אל הבית יוסף ועריכתו מחדש, צויינה הגרסה מחדש לפי גרסת הדפוס, מן הסתם מחמת תפוצתם הרחבה של ספרי הדפוס. בהתאם למסקנה האמורה לעיל, גם כאן לא נשנה הדבר בכסף משנה.

הערה שנייה. בנוגע לדברי הרמב"ם המפורסמים (פרק ג הלכה י) שאסור ללמוד תורה ולהתפרנס מן הצדקה, הכסף משנה על אתר מאריך מאוד לדון בכל דברי הרמב"ם המקבילים שבפירוש המשנה, והולך ודוחה את כל ראיותיו בעניין, ומביא ראיות הפוכות. אולם בבית יוסף במקביל, העתיק מרן בקצרה את הפתיחה מדבריו שבכסף משנה, ולאחר מכן כתב בקצרה: 'ובאמת לא נהגו כל חכמי הדורות כמותו, והראיות שהביא לדבריו יש לדחותם, ואדרבה יש להביא ראיות להחזיק ביד הנותנים והמקבלים, וכן ראוי לעשות, דאם לא כן כבר היתה התורה בטלה ח"ו, ועל ידי ההספקות יכולים לעסוק בתורה ויגדיל תורה ויאדיר'. במשפטים קצרים אלו סיכם מרן בבית יוסף את כל אריכות דבריו הגדולה שבכסף משנה. מעניין מאוד שבמקרה זה הוא לא הפנה מהבית יוסף אל דבריו שבכסף משנה בעניין, שם הוא באמת מבאר את הדחיות לדברי הרמב"ם ואת הראיות ההפוכות. לעומת כל זה בבית יוסף הוא הוסיף את הציון הבא (שלא הובא בכסף משנה): 'וכבר כתב והאריך הה"ר שמעון בר צמח בתשובותיו לחלוק על הרמב"ם ולסתור כל דבריו ולהחזיק ביד החכמים והתלמידים הנוטלים פרס מהציבור, והביא כמה ראיות מהתלמוד והמדרשות'. המעין בפנים ימצא שאין שום השוואה בין דחיותיו וראיותיו של הכסף משנה לבין דחיותיו וראיותיו של הרשב"ץ, הגם ששניהם מכוונים אל אותו מקום, אבל דרכיהם שונות לחלוטין. על כל פנים, נאמן לדרכו גם ציון חשוב זה הוא אינו מוסיף בכסף משנה (וכמסקנה שלעיל), וכאמור למרבה ההפתעה במקרה זה הוא גם אינו מפנה מהבית יוסף אל הכסף משנה, הגם שהפניה כזו יכולה להוות השלמה חשובה ביותר למה שכתב בקצרה בבית יוסף.

אגב, בסוף העניין שם בבית יוסף הוא הוסיף עוד קטע מאוד זרוע קצר בשם הגהות מרדכי, בעניין חכם הנוטל מן הציבור (קטע הנעדר כמובן בכסף משנה), וזה כדרכו בבית יוסף לאסוף ידיעות נוספות.

לסיכום: עסקנו בבירור מקבילה רחבה שבין הכסף משנה והבית יוסף, ועמדנו על השווה שבהם ועל השונה שביניהם.

להלן (סוף פרק חמישי⁷⁰) נעמוד גם על ההקבלות שבין הכסף משנה והבדק הבית, ועל ההפניות מהבדק הבית אל הכסף משנה.

* * *

פרק שני

התהוות הבית יוסף

כזכור, מרן עסק בחיבור הבית יוסף משנת רפ"ב עד סוף שנת ש"ב, ומשם עד שנת שי"ד הוא עסק בהגהתו ועריכתו הסופית⁷¹. בשנים שי"א-שי"ב הוא שלח לדפוס בוונציה שבאיטליה את חלקים אורח חיים ויורה דעה שכבר היו מוכנים⁷², בשנת שי"ג הוא שלח לדפוס בסביוניטה שבאיטליה את חלק אבן העזר⁷³, בשנת שי"ט הוא שלח לדפוס בסביוניטה את חלק חושן משפט⁷⁴.

⁶⁸ כס"מ פ"ד ה"ב ד"ה ולא ישב.

⁶⁹ ב"י תחילת עמ' יד.

⁷⁰ פסקה יש להוסיף.

⁷¹ לעיל הערה 10.

⁷² לעיל הערות 14-15.

כעת נלקט פרטים נוספים בנוגע להתהוות הבית יוסף. אולם לפני כן אי אפשר שלא להזכיר שמדובר באחת מיצירות הפאר התורניות הגדולות, המעידות על סגולות נפש מיוחדות.⁷⁵ למרות שמדובר בחיבור מקיף ורחב, סגנונו של מרן בדרך כלל קצר, והרבה פעמים נדרשים לא מעט מאמץ ועיון על מנת לרדת לסוף דעתו.

(א) מטרותיו של החיבור בית יוסף, הן: לחשוף את מקורותיו של הטור, להביא דעות נוספות ופרטי דינים נוספים, לבאר את דברי הטור ואת דברי שאר הפוסקים ולפסוק את ההלכה.⁷⁶ אולם יש ומרן לא מצא את מקור דברי הטור, והוא השאיר את העניין פתוח על ידי ציון דיבור המתחיל מלשון הטור ללא ציון מקור.⁷⁷ נראה שמרן רשם ציונים פתוחים אלו בכוונה תחילה, על מנת לאותת ללומד שפרט זה טעון מקור או ראייה והמעייין יחפש וימצא; מטעם זה יש ובבדק הבית הוא הוסיף לרשום ציון פתוח כזה מדברי הטור ללא מקור.⁷⁸ כמו כן נוכחנו לעיל שבמקום בו הוא מעתיק מהכסף משנה אל הבית יוסף, הוא מקפיד להעתיק בבית יוסף גם את הציונים הפתוחים שנכתבו תחילה בכסף משנה, והוא אף מוסיף עוד ציונים פתוחים חדשים.⁷⁹

מטרה נוספת שעמדה לפני מרן היא לברר את הגרסאות הנכונות בטור,⁸⁰ על פי ספרי דפוס ואף כתבי יד שהיו לפניו.⁸¹ פעמים אף הגיה את נוסח הטור מסברה,⁸² ופעמים רק תמה על הגרסה המצויה אך נמנע מלהגיה.⁸³ יש

⁷³ לעיל הערה 16.

⁷⁴ לעיל הערה 17.

⁷⁵ ראה להלן – ליד הערה 182 ואילך – אודות בקיאותו רחבת ההיקף של מרן בדברי התלמוד והראשונים, וזה נכון בנוגע לכלל חיבוריו. באופן יותר פרטני בנוגע לבית יוסף, מתברר גם שמרן ניחן בכישרון של מיון חומרים רבים באופן שיטתי, ופזרם במקומות המתאימים. ישנם חיבורים מקיפים שמרן פיזר אותם, אולי בשלימותם, או לפחות את רובם הגדול, בכל חלקי ספרו בית יוסף, כגון: תשובות הרשב"א, תרומת הדשן, תשובות מיימוניות ועוד. גם ספרים אחרים, כמו: שיבולי הלקט, כל בו, האגור ועוד, פוזרו על ידו במידה רבה במקומות המתאימים. די בפעולות מיון ופיזור אלו כדי להעיד על היקף עבודה גדול במיוחד. כל זה מעבר לאיסוף דברי הראשונים המסודרים לפי הסוגיות, בירור השיטות והחתימה לפסק הלכה.

⁷⁶ בהקדמת הב"י: 'זוה משפט הספר ומעשהו, לבאר הדין שכתב בעל הטורים אם הוא משנה או ברייתא או תוספתא או מימרא בתלמוד... או אם הוא מחלוקת תנאים או אמוראים והמחבר פסק כאחד מהם, ומאיזה טעם פסק כמותו, ואם מביא המחבר סברות פוסקים חולקים בדין ההוא יבאר טעם כל אחד מהסברות... ואם המחבר ישיט סברת איזה פוסק כמו שתמצא פעמים הרבה שהשמיט סברת הר"ף או סברת הרמב"ם או סברת פוסקים אחרים יביא סברת הפוסקים הנשמטים וטעמם... ועלה בדעתי שאחר כל הדברים אפסוק הלכה ואכריע בין הסברות...'

⁷⁷ ראה: טור וב"י יו"ד סי' רכה עמ' תיח ובהגהות והערות אות א; שם סי' רמו עמ' טז, יז, יח, כ, כא; שם סי' רמו עמ' כב, כד. וראה גם יו"ד סי' סט עמ' סט חדושי הגהות אות ד: 'וכדרכו (=של הב"י) בכמה מקומות שהעתיק דברי הטור ולא הודיע מקורם רק מקום הניח להתגדר'. וראה גם חו"מ סי' רלא עמ' רפה; שם סי' רלב עמ' שז. אולם כמה חכמים לא הבינו מה פשר ציונים פתוחים אלו, ראה ב"י חו"מ סי' ז עמ' נד ובהגהות והערות אות ס. ומה שהובא שם בשם החיד"א (וכ"כ החיד"א עור בש"ג סוף ערך כס"מ) שאלו השמטות המעתיקים והמדפיסים, אינו ברור, למה א"כ הדיבורים המתחילים מלשונות הטור (והרמב"ם – בכס"מ) לא הושמטו, ורק תוכן דברי מרן הושמט? גם המקבילות של ציונים פתוחים אלו שבכס"מ ובב"י, כמוזכר ליד הערה 79, מוכיחות שאין אלו השמטות המדפיסים.

⁷⁸ ראה ב"י עם בדה"ב חו"מ סי' לא עמ' רלז.

⁷⁹ לעיל ליד הערות 62-64.

⁸⁰ בהקדמת הב"י: 'ולהיות ספר ארבעה טורים מלא טעויות סופר בכמה מקומות, אעיר על מקומות הטעות ואכתוב הלשון המתוקן כהלכתו על פי ספרים מוגהים ונכונים שהגהתי מהם'. להלן דוגמאות אחדות (מתוך רבות) שהב"י הגיה את נוסח הטור ע"פ עדי נוסח. ב"י או"ח סי' פז עמ' שלג: 'ומתוך מה שכתבתי יתבאר לך שמה שכתוב בספרי רבינו פסק גאון כרשב"א טעות סופר הוא, וצריך להגיה כרשב"א, וכן מצאתי בספרים מדויקים'; שם סי' שיג עמ' שמו: 'ודע דבקצת ספרי רבינו כתוב... וטעות הוא שנפל בספרים... וכן מצאתי בקצת ספרי רבינו...'; ב"י יו"ד סי' פג עמ' קס: 'ובשינויא דרבי זירא יש חילוף גירסא בספרי רבינו וכצ"ל...'; ב"י אה"ע סי' קב עמ' רפז-רפח: 'וכתוב בספרי רבינו... ויש לתמוה דהא בגמרא... לכך נראה דטעות סופר הוא וצריך להגיה... וכן מצאתי בספר מוגה'; שם סי' קג עמ' רצג: 'כך היא הגירסא הנכונה בספרי רבינו ויש ספרים שיש בהם חסרון הניכר'; ב"י חו"מ סי' לה עמ' רפט: 'ויש חסרון בקצת נוסחאות מספרי רבינו וכך ראוי להגיה... וכן מצאתי בספרים ישנים'; שם סי' קמו עמ' קצה: 'כך היא הגירסא האמיתית בספרי רבינו המדויקים'.

⁸¹ ב"י אה"ע סי' קמא עמ' רכט: 'ודע דבספרי דפוס יש טעויות הרבה בספרי רבינו והגהתיים על פי ספרים כתובים באצבע'. לא ברור האם כתיב היד היו זמינים לו באופן תמידי.

⁸² ב"י או"ח סי' סו עמ' רפד: 'לכך נראה לי שצריך לגרוס בדברי רבינו כסדר הזה...'; ב"י יו"ד סי' רצד עמ' שח: 'ודע שבספרי רבינו כתוב אם נתוסף בפרי... מבואר שטעות סופר הוא, וצריך להגיה...'; ב"י חו"מ סי' מ עמ' כח: 'ומה שכתוב בספרי רבינו... נראה לי שאין לגרוס בשטר וטעות סופר הוא'; ב"י חו"מ סי' פח עמ' קלו: 'כך היא הנוסחא בספרי רבינו, ותמהני עליה... לכך נראה לי להגיה ולכתוב...'

⁸³ ב"י יו"ד סי' רצד עמ' רצו: 'ויש לתמוה על מה שכתוב בספרי רבינו בחוץ לארץ קפריסין חייבין וכו', דאיפכא מיבעי ליה...'

שהוא דן בהרחבה בשתי הגרסאות ולכלל הכרעה גמורה לא הגיע,⁸⁴ ויש שהוא מסיק כי אפשר לקיים את שתי הגרסאות.⁸⁵

(ב) אופן כתיבת הבית יוסף היה כך: לפני מרן עמד ספר הטור שלו בו קבע את לימודו (וספרי טור נוספים לשם בירור הגרסה כנזכר לעיל); במקביל עמדו לפניו טפסים לכתיבת חיבורו (מעין מחברות שלנו); מרן היה מעתיק בקצרה פסקאות פסקאות מדברי הטור ('דיבור המתחיל'), וכותב על כך את המקורות מהתלמוד ומהראשונים, ועוד מוסיף, מבאר ודן כדרכו. בטפסים הללו הוא גם ערך את בירורי הגרסאות בטור (מטבעם של דברים, במהלך כתיבת החיבור נעשו מחיקות והוספות, שינויים ותיקונים שונים, ראה להלן סעיף י'). בסופו של דבר, כאשר מרן שלח לדפוס את חיבורו כעבור שנים רבות, בשנים ש"א-ש"ט, הוא שלח את הטפסים הללו (המחברות) ללא ספר הטור, והמדפיסים באיטליה צרפו את ספר הטור אל החיבור, כשהטור הוצג במרכז ומסביבו חיבור הבית יוסף החונה עליו (מתכונת שנקבעה בדפוס הטור ובית יוסף מאז ועד היום). המדפיסים צרפו את ספר הטור כמו שהיה בידם, ולא השוו אותו לאמור בבית יוסף, ולא הגיהו אותו כלל על פי הבית יוסף.⁸⁶ משום כך לפעמים ישנה התאמה בין נוסחאות הטור המוטעות לבין דברי הבית יוסף שבא לשלול נוסחאות מוטעות אלו,⁸⁷ ולפעמים אין התאמה.⁸⁸ יש גם שמרן מצא קטע שלם בטור שהופיע רק בקצת ספרים, והוא ראה לנכון לצרפו ולקובעו בטור, ועל כן הוא טרח להעתיקו מילה במילה בבית יוסף, ובסופו הודיע: 'כך מצאתי כתוב בקצת ספרי רבינו',⁸⁹ אבל הקטע כולו מופיע גם בטור שצרפו המדפיסים, ובזה נוצרה כפילות

⁸⁴ ב"י או"ח סי' ש"ג עמ' שדמ: 'ומיהו אם אינו קשור כלל נראה לכאורה דאפילו יש בראשו גלוסטרא אסור... וכך הם דברי רבינו בקצת נוסחאות, אבל יש נוסחאות דגרסי בדברי רבינו גבי יש בראשו גלוסטרא דהוא הדין דשרי אפילו אינו קשור כלל, וכן התיר הרמב"ם... ואע"פ שאין להכריע דעת רבינו מדברי הרמב"ם דהרמב"ם לטעמיה... מכל מקום כן משמע... ואע"פ שממה שכתב רבינו... דמשמע דאף ביש בראשו גלוסטרא בעיניו שיהא קשור, צריך לומר... אבל אין הכי נמי דבלא קשריה נמי שרי וכדמסיק בהנך נוסחי, אלא שקשה על זה מדאיתא בגמרא... ויש לומר...'

⁸⁵ ב"י או"ח סי' תרכ"א עמ' תנג-תנד: 'ומ"ש רבינו... כך כתוב בספר שלפני, ואין דבריו מכוונים... ומצאתי בס"א... וגירסא נכונה היא בעיני... ואפשר לקיים גירסת ספר שלפני והכי קאמר...'

⁸⁶ ראה לדוגמה טור עם ב"י או"ח דפו"ר (ונציה ש"י-ש"א) סי' תרי"ט דף תי"ט ע"א (במקביל לעמ' תמב לפנינו): 'וגם הנהיג לומר דנדרנא ודאישתבענא... וכתב על כך הב"י: 'ומה שכתב וגם הנהיג לומר די נדירנא ודמישתבענא, כך היא הגירסא הנכונה...', והאריך לבאר למה לא נכון לומר 'דנדרנא ודאישתבענא', אבל כאמור בטור עצמו שם מופיעה הגרסה אותה הב"י שולל.

⁸⁷ ראה טור עם ב"י יו"ד דפו"ר (ונציה ש"י-ש"א) סי' רל"ז דף רפ"ג ע"ב (במקביל לעמ' תקנט לפנינו): 'אבל הרמב"ם כתב דהויא שבועה... וכתב על כך הב"י: 'ומתוך מה שכתבתי תבין שמה שכתוב בספרי רבינו כאן בשם הרמב"ם טעות סופר הוא שכתב מ"ם במקום נו"ן וצריך להגיה ולכתוב הרמב"ם במקום הרמב"ם'. ועוד שם סי' רצ"ד דף של"ז ע"א (במקביל לעמ' שח לפנינו) בטור: 'אם נתוסף בפרי עד שאין בפרי הראשון שהוא היתר חלק אחד ממאתים של התוספת אסור, וכתב על כך הב"י: 'ידע שבספרי רבינו כתוב, אם נתוסף בפרי עד שאין בפרי הראשון שהוא היתר חלק אחד מק"ק של התוספת אסור, והדבר מבואר שט"ס הוא, וצריך להגיה אם נתוסף בפרי עד שאין בפרי הראשון שהוא היתר ק"ק חלקים על התוספת אסור'. ועוד בטור עם ב"י אה"ע דפו"ר (סבינויטה ש"י-ג) סי' ע' דף צ"ב (במקביל לעמ' לו לפנינו): 'ונותן לה חצי לוג שמן וחצי קב קטנית וקב גרורות ומנה דבילה, וכתב על כך הב"י: 'ומה שאמר בספרי רבינו קב גרורות ומנה דבילה טעות סופר הוא, וצריך להגיה או מנה דבילה כי כך הוא במשנה'. ועוד שם סוף סי' פה דף ק"ז ע"ב (במקביל לעמ' קמט לפנינו): 'אבל לפי רש"ם אינו יכול להוציאה מן הבית... וכתב על כך הב"י: 'ומתוך מה שכתבתי יתבאר לך שמה שכתוב בספרי רבינו אבל לפרש"ם אינו יכול להוציאה מן הבית וכו' הוא ט"ס וצריך להגיה אבל לפרש"י'.

⁸⁸ ראה טור עם ב"י אה"ע דפו"ר (סבינויטה ש"י-ג) סי' י"ז דף מז ע"ב (במקביל לעמ' קפט לפנינו): '[ואנ] נשאת לאחד מעדיה והיא **אומרת** בריא לי שמת לא תצנא', וכתב על כך הב"י: 'יש טעות סופר בדברי רבינו שכתב **והוא אומר** בריא לי שמת וצריך להגיה והיא אומרת בריא לי, כמובן שהגהת הב"י מיותרת לאור נוסח הטור שצרפו המדפיסים. ועוד שם סי' מא דף ע"ג ע"ב (במקביל לעמ' שעג-שעד לפנינו): 'אלא אם יאמר הראויה מכם לביאה תתקדש לי ואז כל אחת מן הנכריות הן **מקודשות**, ואם אמר אחת מכולכם מקודשת לי כולן מקודשות מספק וכ"כ הרמב"ם', וכתב על כך הב"י: 'ומ"ש ואז כל אחת מהנכריות הן **מקודשות מספק** הוא תימה, למה לא יהיו מקודשות ודאי כל הנכריות... וכן נראה מדברי הרמב"ם שכל הנכריות מקודשות קידושי ודאי... הלכך נראה שזה שכתוב כאן בספרי רבינו מספק שיש למוחקו, ומצאתי בקצת נוסחאות מספרי רבינו שכתוב אחר ב"א וזו ואם אמר אחת מכולכם מקודשת לי כולן מקודשות מספק וכ"כ הרמב"ם, ובהא ודאי שפיר כתב שאינן מקודשות אלא מספק'. אבל בנוסח הטור שצרפו המדפיסים הכל היה מתוקן מלכתחילה, בבבא הראשונה לא הופיעה תיבת 'מספק', והבבא השנייה (ואם אמר אחת מכולכם מקודשת לי) עומדת על מקומה. בדוגמה הבאה הב"י הזכיר נוסח מוטעה שבטור, וכתב להגיה באופן מסוים, ואילו בטור שצרפו המדפיסים מופיעה בכלל אפשרות שלישית (המכוונת אמנם לאותה נקודה אותה הציע הב"י בהגהתו): ראה טור עם ב"י יו"ד דפו"ר (ונציה ש"י-ש"א) סי' רס"ז דף ש"י ע"ב (במקביל לעמ' קלב-קלג לפנינו): 'דלא משכחת ליד בית **שאינו נימול לשמנה** אלא בלוקח שפחה לעוברת ונתעברה בביתו וילדה שאין לו בגוף השפחה כלום, וכתב על כך הב"י: 'ידע שיש ט"ס בספרי רבינו שכתוב בהם גבי יליד בית לרבנן, דלא משכחת ליד בית **שנימול לח** אלא בלוקח שפחה לעוברת וכו', וצריך להגיה דלא משכחת ליד בית **שנימול לח** וזה ברור'.

⁸⁹ ראה ב"י או"ח סוף סי' תקמח עמ' רטו. קטע זה מופיע גם בטור עם ב"י דפו"ר (ונציה ש"י-ש"א) דף שע"ב.

מיותרת. בקיצור: אין ללמוד על גרסאותיו של מרן בטור מתוך ספר הטור שנדפס עם הבית יוסף דפוס ראשון, אלא רק מתוך החיבור בית יוסף, אם לפי הדיבורים המתחילים שהעתיק הבית יוסף מהטור, ובוודאי במקומות שדן בגרסה הנכונה בטור.

(ג) כחלק בלתי נפרד מהחיבור בית יוסף, ערך לו מרן שני סוגי מפתחות: האחד, לכל פרטי הדינים המובאים בטור; השני, לכל פרטי הדינים שהוא הוסיף (בבית יוסף) משאר הראשונים⁹⁰. את המפתחות הללו הציג מרן בתחילת הספר מיד לאחר ההקדמה, בתחילה את פרטי רמזי הדינים שבטור, ולאחר מכן את פרטי רמזי הדינים שבבית יוסף⁹¹. בספרים שלפנינו כיום הודפסו המפתחות הללו בראשי הסימנים, פרטי רמזי הטור קודם דברי הטור, ופרטי רמזי הבית יוסף קודם דברי הבית יוסף⁹². בלא מעט מקומות יש ביד המפתחות הללו לסייע בהבנת כמה פרטים המובאים בבית יוסף, או להביא להבנה בהירה יותר בדעתו של מרן בנוגע לכמה פרטים, על פי מה שהוא עצמו חזר וניסח אותם בקצרה והגדירם מחדש במפתחות.

(ד) בשביל עריכת חיבורו המקיף בית יוסף, הוצרך מרן לספרים רבים של ראשונים ואחרונים עד זמנו, וכבר נערכו רשימות של אוצר הספרים שעמד לרשותו של מרן⁹³ (אם כי אין לדעת בבירור האם כל הספרים הללו היו ברשותו ממש, או שהם היו בבתי המדרש השונים בהם קבע את לימודו בתקופות השונות). מרן עשה שימוש הן בספרי דפוס שנדפסו עד זמנו, והן בספרי כתבי יד שעמדו לרשותו⁹⁴. פעמים הספר המסוים הגיע לידי מרן בשלב מאוחר יותר⁹⁵.

(ה) תופעה מצויה מידי פעם בבית יוסף, היא, שמרן דן באותו עניין בשני מקומות נפרדים לחלוטין (אולם באותו חלק), והוא לא מזכיר ולא מציין מאומה ממקום אחד למשנהו, הגם שבמקום אחד ישנה תוספת חשובה על האמור במקום השני, ויש גם שבכל מקום התבארו פרטים חשובים שלא התבארו במקום השני⁹⁶.

⁹⁰ בהקדמת הב"י: 'ולהיות סימני מפתחות ספר הטורים קצרות ביותר... לכן ראיתי לעשות מפתחות אחרות שמזכירין כל הדינים הבאים בסימן שהוא בפרט, ואחר כך כתבתי רמזי כל הדינים המיוחדים שהבאתי בביאור זה הנקרא בית יוסף כדי שימצא כל אדם הדין שירצה בנקלה'.

⁹¹ כפי שניתן לראות בטור עם ב"י דפו"ר, ונציה-סביוניטה ש"י-ש"ט.

⁹² בטור עם ב"י הוצאת מכון המאור, ירושלים תשס"ז, הרמזים הללו נכתבו בגיליון הספר מול החידושים עצמם, הן שבטור והן שבב"י.

⁹³ ר"י לביא, 'אוצר הספרים של מרן הבית יוסף', המעיין, לד (תשנ"ד), גיליון א, עמ' 21-42; ר"א סאמעט (עורך אחראי), טור אורח חיים, מהדורה מתוקנת ומחודשת (הוצאת מוסדות שירת דבורה מכון ירושלים), תשע"ב, מבוא למפעל הטור השלם, פרק ג, עמ' ב-ה.

⁹⁴ ראה לעיל הערה 81 לעניין השימוש בספרי הטור בדפוסים ובכתבי יד, וראה להלן הערות 106-107 לעניין השימוש בספרי הרמב"ם בדפוסים ובכתבי יד. וראה עוד ב"י יו"ד סי' רז עמ' שסו: 'בירושלמי... כך היא גירסת הרא"ש, וכך מצאתי בירושלמי כתיבת יד, ולאפוקי מנוסחת הדפוס... וגרסין תו בירושלמי... כך היא הגירסא בספרי הדפוס, ובספר כתיבת יד...; ב"י חו"מ סי' קפג עמ' רמט: 'כתב המרדכי בפרק הנוזכר, אם קנה השליח... זכה בהם המשלח... ומצאתי בספרי כתיבת יד שהגיהו שליח במקום משלח'; שם סי' רנ עמ' תנא: 'ובתוספות כתיבת יד ריש פרק אף על פי... מצאתי חילוק זה'. הדברים הבאים מכוונים לתשובות הרשב"א, ראה ב"י חו"מ סי' מט עמ' קסב: 'וז"ל בסימן אלף וס"ד שני יואל בן שמעון... ובתשובות כתיבת יד מסיים בה...'. בירור מקיף של קובצי תשובות הרשב"א בדפוסים ובכתבי יד שעמדו לפני מרן, נעשה ע"י ש' עמנואל, 'כתבי היד של תשובות הרשב"א שבידי חכמי המאות החמש עשרה-התשע עשרה', JSIJ - Jewish Studies; an Internet Journal 13 (2015) 46 pp. מן העניין להזכיר את דבריו של עמנואל שם, עמ' 4: 'דומני שר' יוסף קארו הוא שנתן את המעמד הקאנוני בספרות ההלכה לתשובות הרשב"א... הוא ציטט מהן והסתמך עליהן להלכה יותר מכל החכמים שלפניו ושל אחריה... הביא אותן כמעט בכל סימן וסימן ובכל עניין ועניין, ולפיכך דומה בעיניי שר' יוסף קארו הוא שקיבע את תשובות הרשב"א כאבן יסוד בספרות ההלכה'.

⁹⁵ ב"י אורח סי' שח עמ' שח: 'אחר זמן רב שכתבתי זה בא לידי ספר שבלי הלקט...; שם סי' תמ עמ' שמה: 'אחר שכתבתי זה בא לידי ספר ארחות חיים...; שם סי' תמז עמ' שפב: 'ואחר כך בא לידי תשובת רש"י...; שם סי' תרפח עמ' תרמט: 'אח"כ בא לידי ספר אשכנזי וכתוב בו...; ב"י יו"ד סי' קפט עמ' ס: 'אחר זמן שכתבתי כל זה בא לידי הלכות נדה להרמב"ם...; שם סי' רא עמ' רעד בדק הבית: 'אחר כך בא לידי הספר של השאלות וברקתי בו...; שם סי' רעו עמ' רל בדק הבית: 'אח"כ בא לידי אותה תשובה...'.

⁹⁶ להלן כמה דוגמאות. **דין החלפת משכון לגוי בשבת:** ב"י אורח סי' שו עמ' רפה ('כתב רבינו ירוחם...'), שם סי' שכה עמ' תסט ('כתוב במרדכי...'), מטעם כפילות זו בב"י נוצרה גם כפילות בשו"ע אורח סי' שו סעיף י וסימן שכה סעיף ג. **דין מוקצה בעשבים ובירק:** ב"י אורח סי' שיש עמ' שלט ('ומשמע מדברי רש"י שאפילו אם העשבים מחוברים...'), שם סי' שלו עמ' תקמא ('כתבו הגהות אשרי...'). **דין ברכה שלאחר המגילה ביחיד:** ב"י סי' תרצ עמ' תרסא-תרסב ('כתב המרדכי... יחיד הקורא את המגילה לא יברך לא לפניו ולא לאחריה...'), שם סימן תרצב עמ' תרסח ('וכתוב עוד שם ירושלמי לא אמרו ברכה לאחריה ביחיד אלא בצבור'), וראה הגהה"ע סי' תרצ אות כג. כל אלו נידונים בעניין אחד המופיעים בב"י בשני מקומות, עם הוספות ושינויים, מבלי לציין מאומה מהאחד לשני. גם דבריו **בדין שכר שבת במקום מצווה**, שבב"י אורח סי' שו עמ' רפד ושם סי' תקפה עמ' שמ אינם עולים בקנה

(ו) קרה ובעת כתיבת הבית יוסף, שמרן לא הבחין אפילו בדברים מפורשים הכתובים בספרים הפתוחים לפניו, ולאור זאת כתב דברים מוטעים, לימים חזר ותיקן את דבריו בבדק הבית.⁹⁷

(ז) פעמים ניכר כי אחר השלמת הסימן התווספו למרן ביאורים וחיידושים נוספים שלא כתבם בראשונה, אך מחמת חוסר מקום הוא נאלץ להוסיפם בסוף הסימן, הגם שבעיקרון הדברים שייכים באופן ישיר לתחילת הסימן.⁹⁸

(ח) נראה שבמהלך עריכת הבית יוסף, היו עניינים שמרן כתבם תחילה במקום אחד (או תכנן לכותבם שם), והוא אף הפנה לאותו מקום, אולם לבסוף הוא נמלך וכתב את אותו עניין במקום אחר, אך הוא לא עדכן בהתאם לכך את ההפניה.⁹⁹

(ט) כאמור לעיל, בסוף שנת ש"ב מרן סיים את עריכתו הראשונה של הבית יוסף. מאז ועד שנת שי"ד הוא חזר שוב להגיה את כל החיבור מהתחלה, ולערכו מחדש עריכה סופית על מנת שיהיה ראוי לדפוס.

הצצה לנעשה בחיי היום יום של מרן בתקופה זו בה הוא עסק בהגהת הבית יוסף, מוצאים אנו בדברי מרן עצמו בתשובה: 'עם היותי טרוד בטרדות מלחמת מצות, אם לימוד חברים מקשיבים יושבים בשיבה, ואם עסקי

אחד, והוא אינו מציין מהאחד לשני, וזה גרם גם לקושי שבין שתי ההלכות המקבילות בשו"ע סי' שו סעיף ה וסי' תקפה סעיף ה. במקרים אחרים מרן עצמו הרגיש בזה, והוא השלים את הציונים ממקום למקום בבדק הבית. לדוגמה **בדין ברכת מאכל לרפואה**, שכתב תחילה בסי' רד עמ' שי בשם הר"א שברכתו שהכל, אולם שם סי' רח עמ' שכד-שכה הביא את דברי החולקים על זה, מבלי לציין בשום מקום מהאחד לשני, ושוב השלים וציין בבדה"ב בסימן רד למה שהוסיף בזה בסימן רח. גם **בדין מכירת יין נסך בהקפה**, בב"י יו"ד סי' קלב עמ' ר-רא הביא בזה מרבנו ירוחם, ובבדה"ב על אתר הוסיף: 'וכתבתי זה בסימן קמד בשם התוספות', ואכן שם סוף סי' קמד עמ' רצו הביא בזה מהתוספות, ובבדה"ב על אתר הוסיף: 'ועיין במה שכתבתי בסימן קלב בשם רבינו ירוחם'.⁹⁷ ראה בטור או"ח סי' פט עמ' שמג-שמד, שכתב בשם אבי העזרי שמואל לשתות מים קודם התפילה, אולם דווקא ביום חול, אבל בשבת ויו"ט אסור משום חובת קידוש, וכתב על כך הטור: 'ואדוני אבי הרא"ש ז"ל היה שותה מים בשבת בבוקר קודם תפילה, שאין הקידוש אסור כיון שעדיין לא הגיע זמנו'. והנה בב"י שם, כתב שמצא בשם רבינו טוביה שבשבת ויו"ט אסור לשתות מים קודם התפילה משום חובת קידוש, ושכן כתב בארחות חיים בשם הר"מ, וכתב על כך הב"י: 'וזכורני שראיתי כתוב בספר אחד שמתיר לשתות אפילו בשבת ויו"ט, ולא מיתסר מפני שלא קידש משום דכל שלא התפלל אחי לא מטי זמן קידוש'. ובבדק הבית על אתר, הוסיף על כך: 'והוא מה שכתב רבינו שהיה נוהג הרא"ש'.

דוגמה נוספת. בפסקי הרא"ש לגיטין פרק 'האומר התקבל' (בתלמוד לפנינו הוא פרק ו וברא"ש לפנינו הוא פרק ז) סי' ט הובאה מחלוקת ראשונים בעניין קבלת גט לקטנה ארוסה, וכתב הרא"ש שרש"י בתחילה פירש כך ולבסוף הגיה ופירש אחרת, וכתב על כך הרא"ש 'וכן עיקר', כשרצונו לומר שכן עיקר בדעת רש"י כמשנתו האחרונה; בחתימת הדיון כתב הרא"ש: 'וכיון דפליגי בה רבוותא ראוי להחמיר'. עניין זה הובא במקביל בטור אה"ע סי' קמא עמ' רטז-ריח, ולסיום כתב הטור: 'וכתב אדוני אבי הרא"ש ז"ל וכיון דאיכא פלוגתא דרבוותא ראוי לנו להחמיר שלא תקבלנו אלא ע"י אביה'. בב"י שם עמ' רטז-ריח תמה על הטור: 'וגם הרא"ש כתב בפרק התקבל שכן עיקר, ולפיכך יש לתמוה על רבינו שכתב בשמו וכיון דאיכא פלוגתא דרבוותא ראוי לנו להחמיר וכו', לכך נראה לי שצריך להגיה ולכתוב וכן כתב אדוני אבי הרא"ש ז"ל, והשתא מה שכתב רבינו וכיון דאיכא פלוגתא דרבוותא ראוי להחמיר וכו' דברי עצמו הן ולא דברי הרא"ש'. ושוב חזר מרן ותיקן בדבריו בבדק הבית: 'כל זה צריך למחוק ולכתוב במקומו ומה שכתב רבינו בשם הרא"ש וכיון דאיכא פלוגתא דרבוותא ראוי לנו להחמיר וכו' בפרק התקבל'. וכבר נשאל על כך מרן מאת ר' שמואל סבע, בהתכתבות ביניהם המובאת בסוף ספרו בדק הבית (דפו"ר שלוניקי שס"ה דף עג ע"א-עד ע"א; התכתבות זו הועתקה בשלב מאוחר גם אל ספר בית יוסף לאחר הקדמתו של מרן): 'עוד זאת בטור אה"ע סימן (קמ"ז) [קמא] כתב הטור... וכתב מר עליה וזה לשונו, וגם הרא"ש כתב בפרק התקבל שכן עיקר, ולפיכך יש לתמוה על רבינו שכתב בשמו [וכו']', לכך יש לומר שצריך להגיה... ואני הצצתי בפסקים וראיתי דהרא"ש גופיה מסיים בה הכי וכיון דפליגי רבוותא ראוי להחמיר... ומעתה יפה כתב הטור ואין מקום להגיה'. ומרן השיב על כך: 'הדין עם כ"ת, וחי האהבה כי זה כמה ימים הגהתי כן בספרי, וכמה דברים כאלה אירע לגדולים אשר קטנם עבה ממתננו, ואם יאריך ה' ימי צבאי אעשה את אשר עם לבבי לחזור להשיב ידי על הגהת כל החבור בענין שיהיה כולו בדוק ומדויק בתכלית, נאם הצעיר יוסף בכמהר"ר אפרים קארו זלה"ה'.

תקלה נוספת שאירעה לב"י שם (עמ' ריז) היא מה שסיים: 'ולענין הלכה כיון שהרי"ף והרמב"ם מסכימים לדעת אחת וכמה רבוותא הכי סבירא להו נקיטנן כוותייהו, ומיהו כל היכא דאפשר ראוי לחוש לדברי החולקים עליהם'. אך זה קשה, כי הרי"ף והרמב"ם ושע"מ הם המחמירים. וראה בדרכי משה שם מה שנדחק בזה (ולא שהייתה לו גרסה שונה בב"י), וראה חיידושי הגהות שם. אבל מרן תיקן את דבריו בבדק הבית וכתב על 'ומיהו כל היכא דאפשר...': 'על זה צריך להעביר קולמוס'.

ראה בב"י סוף סי' ש"ב עמ' שמ, והגהה"ע שם אות י. גם האמור בב"י סוף סי' שלו עמ' תקמד ('אסיקנא...') גבי שימוש בצדדי אילן, שייך לדיני אילן בשבת המובאים בתחילת הסימן שם.

ב"י או"ח סי' שכה עמ' תעח: 'ולדברי האומרים דלית לן רשות הרבים דאורייתא מפני שאין ששים רבוא בוקעים בשווקים דידן, הדבר פשוט דלישראל אחר מותר, אבל יש חולקים בעיקר הדין ואומרים דאף על גב דליכא ששים רבוא נמי הוי רשות הרבים, וכמו שאכתוב בסימן שסד בסייעתא דשמיא'. אולם בסימן שסד, אליו הפנה, עמ' פד, נאמר בב"י: 'הדעות שיש בגדר רשות הרבים כתבתי בסימן שמה'. ואכן בסי' שמה עמ' ג התבאר כל העניין הנ"ל בהרחבה.

בהגהת חיבורי הגדול בית יוסף, ואם טרדות קהלות הקדש יצ"ו טרחם ומשאם וריבם, ופניתי מכל עסקי למלאות חפץ ורצון האלוף הרב הנזכר...¹⁰⁰.

(י) לאחר סיום עריכתו הסופית של הבית יוסף, היה צורך בשירותו של 'סופר מעתיק'. זאת לפי שהטופס של מרן המחבר עצמו הכיל הוספות בגיליונות, מחיקות, שינויים ותיקונים שונים, והיה צורך בהעתקה אחידה ורציפה של החיבור כולו במתכונתו הסופית, על מנת להגישו לדפוס. אולם קרה שמרן מחק בהעברת קולמוס את מה שכתב בתחילה ותיקן את דבריו בגיליון, אך הסופר המעתיק התרשל במלאכתו ובמקום להעתיק את התיקון שבגיליון העתיק את הנוסח המוטעה, המחוק¹⁰¹. נוסף על כל זה, מאחר והחיבור מכיל העתקות רבות ממקורות שונים, מחמת הטורח נמנע מרן מלהעתיק בכל המקומות את הנדרש, והוא הותיר זאת לסופר המעתיק; אולם בכמה מקומות נותרו הוראותיו של מרן למעתיק, שלא הבין כראוי, והעתיק בטעות את ההוראה במקום את המקור¹⁰². כמו כן ניכר שבכמה מקומות נוצרו כפילויות¹⁰³ או ציונים מוטעים¹⁰⁴ בבית יוסף, הכל מן הסתם באשמת המעתיק.

* * *

פרק שלישי

התהוות הכסף משנה

לעיל פרק א הסקנו שהכסף משנה על חלק מדע התחבר עד שבת רפ"ג; מכאן ואילך הרבה עניינים בכסף משנה נכתבו במקביל לכתיבת הבית יוסף – שנחתם באופן סופי בשנת שי"ד. אולם בשלב זה חיבור הכסף משנה עדיין לא הושלם, ומרן המשיך לעסוק בו ולהשלימו עוד כעשרים שנה, והוא אף הזכיר בו את שנת שכ"ז, ולבסוף בשנת של"ד הוא שלחו לדפוס. מלאכת הדפוס ארכה עד שנת של"ו, ובמהלכה מרן נפטר לבית עולמו ביום חמישי יג ניסן של"ה.

כעת נלקט פרטים נוספים בנוגע להתהוות הכסף משנה.

¹⁰⁰ שו"ת (דיני נשים - אה"ע), דיני יבום וחליצה, סי' ג.

¹⁰¹ כך קובל מרן בהתכתבותו עם ר' אברהם אפומאדו, המובאת בסוף ספרו בדק הבית (דפו"ר שלוניקי שס"ה דף עא ע"ב-עג ע"א; התכתבות זו הועתקה בשלב מאוחר גם אל ספר בית יוסף לאחר הקדמתו של מרן): 'על מה שהוקשה לכם כמה שכתבתי על דברי הטור... והנה אגיד לכם גופא דעובא היכי הוה, כי הנסחא שהיתה לפני (=בטור) במהדורא קמא היתה נסחת אטליא שכתוב בה... ועל פי הנסחא ההיא כתבתי... אכן אח"כ ה' אנה לידי ספר הטור שכתוב בו... ועל פי הנסחא ההיא הגהתי ספר הטור שממנו הועתק ספר הדפוס אשר לי, ואז רשמתי בהעברת הקולמוס על מה שכתבתי בביאורי, וכתבתי מבחוץ כלשון הזה... והסופר המעתיק שכח מלכתוב הגהה זו, והעתיק מה שכתבתי מקודם בפנים, ולא שת לבו לרשימת העברת הקולמוס, ואנחנו נקיים ת"ל. ולכן אמצא חן בעיני כ"ת, תגיה בספרך כלשון השני שכתבתי, ומשם יוגהו שאר הספרים הנמצאים שם, ושכרך כפול מן השמים. וכמה מדברים כיוצא באלו ארעו לגדולי עולם אשר קטנם עבה ממתנינו, ואפילו בתלמודנו הקדוש נמצאו בו גרסאות (חולקות) [חלוקות] לאין מספר לסבת בלבול העתקת הסופרים. ולהיותי טרוד עדין בהשלמת תקון ביאור חושן המשפט, לא היה לי פנאי לעשות את אשר עם לבבי, לחזור להשיב ידי על הגהת כל החבור הנדפס בעיני שיהיה כולו בדוק ומדויק בתכלית, אם יאריך ה' ימי צבאי מוצא שפתי אשמור בעזרת האל, ושלוש מאת הצעיר יוסף קארו'.

¹⁰² ב"י חו"מ סוף סי' רז עמ' פז: 'גם אלה דברי הרמב"ם... והראב"ד השיג עליו שם, והרב המגיד דחה השגתו, ומ"מ כתב שאינו יודע ראה לדין הרמב"ם, ואני בעניי מצאתי ראה לדבריו מדאמרין בהנושא וכו' ככתוב בביאורי ותעתיקו כאן'. כוונתו למה שכתב בכס"מ הל' מכירה פ"א ה"ט: 'ואני בעניי בינוני דנפקא לן מדאמרין בפרק הנושא...'. ב"י אה"ע סי' קמ עמ' ריב: 'ועיין בתשובת ריב"ש ותעתיק פה'.

¹⁰³ ב"י או"ח תחילת סי' רב עמ' רצד: 'ודין ברכת שמרי יין כתב רבינו בסימן ר"ד, ושם יתבאר ברכת התמיד וברכת יין מזוג... דין יין מזוג במים יתבאר בסימן ר"ד, ושם יתבאר דין זגים שנתנו לתוכם תאנים מה מברכים על יין היוצא מהם'. וראה גם ב"י יו"ד סי' קה עמ' רעט-רפ, שיש שם כמה כפילויות, וראה שם בחידושי הגהות אות ג שעמד קצת בזה, ושוב מצא בכנה"ג שכתב על כך 'שיש כאן יתור לשון'; והמעייין עוד בהמשך שם ימצא עוד כפילויות וקשיים, למשל כל לשון התוס' שם מועתק פעמיים, וגם בתירוצו השני שמדובר בכלי ראשון ('לפיכך נ"ל דבכלי ראשון אייר...') הוא חוזר לפתע לדין כלי שני 'דאפילו מעלה רתיחות' וכו', וניכר בעליל שקטע זה מתאים יותר לעיל שם בדחיית תירוצו הראשון.

¹⁰⁴ ב"י או"ח סי' רד עמ' שי: 'דין מתיקה שמשמים אותה על רקיקין דקין כתב רבינו בסימן רי"ב, הכינוי 'רבינו' ב"י בכל מקום מכוון על הטור, אולם דין זה אינו מוזכר בדברי הטור בסימן ריב כלל, כי אם בדברי הב"י שם עמ' שנ. גם ב"י או"ח סי' רמז עמ' כו: '...שאם קצץ ואמר לילך בשבת אסור... וכן כתב רבינו בסימן רנב', אולם דבר זה אינו מוזכר בטור סי' רנב, כי אם בדברי הב"י שם עמ' מג. האם ייתכן שבמקרים אלו תלמידיו של הב"י כתבו זאת, וכוונתם ל'רבינו' הב"י ? !

(א) מטרותיו של הכסף משנה, כפי שהן מפורשות על ידי מרן בהקדמה, הן: לחשוף 'מוצא כל דין ודין (=שכתב הרמב"ם) ולבאר דבריו ולהשיב להשגות הרב רבי אברהם בן דוד ולהשגות הרמ"ך'. בנוגע לבירור גרסאות הרמב"ם, לא הזכיר מרן מאומה בהקדמת הכסף משנה (בניגוד להקדמת הבית יוסף בה הזכיר כי מטרת החיבור היא גם לברר את גרסאות הטור¹⁰⁵). אולם בפועל מרן בכסף משנה עסק רבות בבירור גרסאות הרמב"ם, הן על פי ספרי דפוס שונים¹⁰⁶, הן על פי כתבי יד שהגיעו לידו¹⁰⁷, הן על פי ספר ישן¹⁰⁸, הן על פי ספר מוגה¹⁰⁹ או ספרים מוגהים¹¹⁰, הן על פי ספר מדויק¹¹¹ או ספרים מדויקים¹¹². לעיתים הגיה מסברה¹¹³.

על גודל טירחתו למצוא מקור כל דין ודין ברמב"ם, נוכל להתרשם ממה שכתב באחד המקומות: 'ודינים הללו לא כתב הרב המגיד מקומם, וכתב בעל מגדל עז דאיתנהו בפרק מי שאחזו, ואני חיפשתי כל הפרק בבבלי ובירושלמי וגם בתוספתא בדקתי כל המסכת ולא מצאתי'¹¹⁴.

על גודל עמלו בעיון ובהבנה, נוכל להתרשם מדבריו הבאים. בנוגע לנידון אחד בהלכות ריבית, בו כתב הרמב"ם מחלוקת גדולה בין רבותיו לבינו, כתב על כך מרן בכסף משנה על אתר: 'דברים אלו נראין כדברי הספר חתום בלי טעם, וה' האיר עיני לירד לעמקן, והילך ביאורן...'¹¹⁵; וכאן הוא הולך ומבאר באריכות את כל צדדי הסוגיה לפי הבנת רבותיו של הרמב"ם ולפי הבנת הרמב"ם.

(ב) אופן כתיבת ספרו כסף משנה היה בדומה לנאמר לעיל פרק ב לגבי כתיבת הבית יוסף: לפני מרן עמדו ספרי משנה תורה לרמב"ם (עם השגות הראב"ד והמגיד משנה) בהם קבע את לימודו, ובמקביל עמדו לפניו טפסים (מחברות) בהם היה מעתיק פסקאות פסקאות מדברי הרמב"ם ('דיבור המתחיל'), וכותב על כך את המקורות, בתוספת חידושי וביאוריו ובירוריו הגרסאות. בסופו של דבר, כאשר מרן שלח לדפוס את חיבורו הכסף משנה כעבור שנים רבות, הוא שלח את הטפסים הללו (המחברות) ללא ספרו של הרמב"ם, והמדפיסים באיטליה צרפו את ספר הרמב"ם עם השגות הראב"ד והמגיד משנה – כשהם מוגהים על פי מקורות אחרים – אל חיבור הכסף משנה, בלא להשוותם אל הכסף משנה כלל. משום כך בהרבה מקומות אין התאמה בין דברי הכסף משנה וגרסאותיו, לאמור ברמב"ם, בראב"ד ובמגיד משנה המצורפים אל ספרו דפוס ראשון¹¹⁶.

¹⁰⁵ לעיל הערה 80.

¹⁰⁶ כס"מ אהבה ה' ספר תורה פ"ח ה"ד: 'כתוב בספרי רבינו בספר ואלה שמות... ומצאתי בספר מוגה שהעבירו הקולמוס על... ונ"ל שהגהה מוטעת היא ונסחת ספרינו נכונה, דוק ותשכח כי כן מצאתי בדפוס איש"ר... ארור שוכב עם אשת אביו כתוב בספרי רבינו שהיא פרשה שתומה, ובדפוס פורטוגאל אין שם פרשה כלל...'. כס"מ אהבה ה' ברכות פ"א ה"א: 'מצאתי נוסחא ישנה שכתוב בה... וכן כתוב בדפוס וינציאה...'. וראה עוד להלן הערה 117.

¹⁰⁷ כס"מ אהבה ה' קריאת שמע פ"ב סוף ה"ב: 'זאת הנוסחא הכתובה בספרי הדפוס טעות סופר היא, וא"א ליישבה, וצריך להגיה... וכן מצאתי בספר כתיבת יד...'; שם ה' תפילה פ"ה ה"ב: 'כך היא נסחת ספרים דידן, והטור גורס בספרי רבינו... וכן נוסחת כתיבת יד של רבינו...'; כס"מ זרעים ה' בכורים פ"ט הי"א: 'בספר כתיבת יד כתוב בדברי רבינו...'; שם ה' שמיטה ויובל פ"א הי"ח: 'ובספרי רבינו כתוב... וט"ס הוא... וכן נמצא בספר כתיבת יד...'. כס"מ קרבנות ה' בכורות פ"ב ה"ה: 'ובקצת ספרי רבינו כתוב... וט"ס הוא וצריך למחוק... וכן מצאתי בספר כתיבת יד...'. בנוגע לחלק טהרה, נראה שמרן עשה שימוש מוגבר בכתבי יד, ואף ייתכן שהיה לפניו כמה כאלו, וכמו שכתב בכס"מ ה' טומאת מת סוף פ"ו: 'נראה שהטעם שנסחתו (=של הראב"ד) בדברי רבינו היתה כמו שכתוב בספרי הדפוס... והנסחא האמיתית... וכן מצאתי בספרי כתיבת יד...'. במקומות הבאים בחלק טהרה הכס"מ מזכיר 'בספר כתיבת יד': ה' טומאת צרעת תחילת פ"א; שם ה"ה; ה' מטמא משכב ומושב פ"ב ה"ז; שם פ"ג סוף ה"ח; ה' שאר אבות הטומאות פ"א הי"א; ה' טומאת אוכלין פ"ז ה"ה.

¹⁰⁸ כס"מ עבודה ה' מעילה פ"ד ה"ב: 'וכן מצאתי בספר ישן'.

¹⁰⁹ כס"מ זרעים ה' מתנות עניים פ"ה ה"ו: 'כך מצאתי בספר רבינו מוגה'.

¹¹⁰ כס"מ עבודה ה' בית הבחירה פ"ז ה"ט: 'וכן כתוב בספרי רבינו המוגהים'.

¹¹¹ כס"מ זמנים ה' חמץ ומצה פ"ב ה"ב: 'וכן מצאתי בספר רבינו מדויק'.

¹¹² כס"מ טהרה ה' טומאת אוכלין פ"ה ה"ח: 'וכך היא בספרים המדויקים'.

¹¹³ כס"מ נשים ה' יבום וחליצה פ"ו הי"ג: 'ונ"ל שמ"ש בספרי רבינו... ט"ס הוא וצריך למוחקר'; כס"מ קדושה ה' שחיטה פ"ג הי"ח: 'ובנוסחא דידן בספרי רבינו כתוב... ונ"ל דהאי לאחרים ט"ס הוא וצריך למוחקר'.

¹¹⁴ כס"מ נשים ה' גירושין סוף פ"ג.

¹¹⁵ כס"מ קניין ה' שלוחין ושותפין פ"ו ה"ה.

¹¹⁶ וכדברי רד"צ הילמן בצפונות (לעיל הערה 22, עמ' נט אות כח): 'ראוי להודיע ללא יודעים שנוסח הרמב"ם ונוסח השגות הראב"ד והמגיד משנה הנדפסים עם הכסף משנה, אינו נוסח הספר שהיה למרן (שהוא הנדפס בקושטנטינא בשנת רס"ט), אלא נוסח "הספרים המוגהים", דהיינו ספרי הדפוס שהוגהו ע"פ ספרי היד וספרי ההשגות וספרי המ"מ שבכתיבת יד [כמפורש בשער הדפוס הראשון של הכס"מ... הכל הוגה עם רוב העיון והשקידה בהעתק הבא מצפת תוב"ב, וגם בהעתק מעויין ומוגה משיבת מצרים...]. והרבה פעמים דן מרן בנוסחי הרמב"ם וההשגות והמ"מ שבדפוס ששונו ותוקנו בדפוס שנדפס בו הכס"מ...'. דוגמה אחת בולטת

(ג) לאחר סיום עריכתו הסופית של החיבור כסף משנה, היה צורך בשירותו של 'סופר מעתיק' (ככל האמור לעיל פרק ב גם לגבי הבית יוסף), מאחר והטופס המקורי של מרן הכיל הוספות בגיליונות, מחיקות, שינויים ותיקונים שונים, והיה צורך בהעתקה אחידה ורצופה של החיבור כולו במתכונתו הסופית. אולם בלא מעט מקומות המעתיק הלז לא עשה את מלאכתו כראוי, ומפני כך נגרמו בכסף משנה, במקומות רבים, שיבושים שונים, כפילויות וסתירות מיניה וביה¹¹⁷. עוד היה צורך להעתיק מחיבור הבית יוסף עניינים רבים העוסקים בביאור דברי הרמב"ם, שמרן ראה לנכון לצרפם אל חיבור הכסף משנה במקומות המתאימים; גם בעקבות זאת נעשו שיבושי העתקה לא מעטים¹¹⁸. יש גם שמרן רשם הוראה למעתיק מהיכן עד היכן להעתיק מהבית יוסף אל הכסף משנה, אבל המעתיק שגה והעתיק את ההוראה של מרן ולא את הקטע המתאים מתוך הבית יוסף¹¹⁹.

* * *

פרק רביעי

שולחן ערוך

תכף ומיד עם השלמת החיבור בית יוסף בשנת שי"ד¹²⁰, עלה בדעתו של מרן לעשות ממנו ספר קיצור דינים: 'ראיתי אני בלבי כי טוב ללקוט שושני ספירי אמריו בדרך קצרה... וקראתי שם ספר זה שולחן ערוך'¹²¹. כבר בתחילת חודש אלול שנת שט"ו גמר מרן לחבר – בכפר ביריה הסמוך לצפת – את השולחן ערוך חלק אורח חיים¹²².

כעשרה חודשים לאחר מכן, בתחילת חודש תמוז שנת שט"ז, גמר מרן לחבר – הפעם בעיר צפת – את השולחן ערוך חלק יורה דעה¹²³.

אציין כאן, למופיע בכס"מ זרעים הל' בכורים פ"ח ה"ו: 'פה יש חסרון הרבה בספרי רבינו מטעות סופר, ולכן אעתיק כל מה שחסר ואחר כך אבארנו, והילך מה שחסר'; והולך ומעתיק כשמונה הלכות תמימות ברמב"ם. אולם כל ההלכות הללו מופיעות שם ברמב"ם עם הכס"מ דפו"ר, ובוזה נוצרה כפילות מיותרת.

¹¹⁷ ראה דברי רד"צ הילמן בצפונת (לעיל הערה 22). אוסיף כאן עוד דוגמה שלא נזכרה בדברי רד"צ שם. בכס"מ נשים הל' אישות פ"ג ה"ז נאמר: 'כתוב בדפוס קוסטנטינא, במגיד משנה חסר מכאן לתשלום הלכות אלו והתחלת הלכות גירושין עד פרק ג' ולא נמצא בשום העתק עכ"ל, ובתשובת הריב"ש ג"כ כתוב שלא נמצא אצלם מגיד משנה משלשה פרקים של התחלת הלכות גירושין, מתחלת זה הפרק עד דיבור המתחיל אבד במקום שהשיירות מצויות שבפרק שלישי ואינו מפרישת הרב המגיד אלא דברי תלמיד עכ"ל'. והנה שתי תקלות אירעו כאן למעתיק. **אחת**, מה שהתבאר בהגהה (מאת רד"צ הילמן) על הכס"מ הלז במהדור ר"ש פרנקל, שדברי הריב"ש מסתיימים במילים 'של התחלת הלכות גירושין', ומשם ואילך הוא העתיק מהכתוב בספר המוגה (=המוזכר לעיל הערה 116) בתחילת הלכות גירושין, ע"כ. מיד יוסבר מה אירע כאן. **שנייה**, שהנה מיד בפסקה הבאה כותב הכס"מ: 'משמע דאיתי במכ"ש... וכמו שכתב הרב המגיד, וכן הזכירו בכס"מ להלן שם בעוד ארבעה מקומות, כפי שצויין ג"כ בהערת רד"צ הילמן שם, אבל הרי קודם לכן הזכירו בכס"מ שדברי המ"מ אבדו מכאן ועד סוף הל' אישות (שניים וחצי פרקים), וכן בשלושת הפרקים הראשונים מהל' גירושין, ואיך הוא חוזר ומזכירו כמה פעמים בסוף הל' אישות? אולם הסבר כל העניין הוא: בשלב ראשון היה ביד מרן דפוס קושטא רס"ט שבו אכן חסרו דברי המ"מ בסוף הל' אישות ובשלושת הפרקים הראשונים מהל' גירושין, ואז הוא העתיק את ההכרזה הראשונה כפי שנרשמה על אתר בדפוס קושטא. בשלב מאוחר יותר הגיע לידו דפוס ונציה רפ"ד, בו הופיעו דברי המ"מ על סוף הל' אישות, ועל פי זה הוא הוסיף וציין בחיבורו שם לדברי המ"מ כמה פעמים, וגם תיקן את ההכרזה ע"פ דברי הריב"ש וע"פ האמור בספר המוגה שדברי המ"מ חסרים רק על שלושת הפרקים מהל' גירושין. אבל הסופר טעה והעתיק בבלבול את שתי ההכרזות כאחת.

¹¹⁸ דברי רד"צ הילמן (לעיל הערה 22).

¹¹⁹ כך נראה מנוסח ההפניה שבכס"מ קדושה הל' מאכלות אסורות פ"ג הכ"ז, אל הב"י (לעיל הערה 27 מס' 5): 'ופירש"י צא והפס עלי מנת המלך ארנונא שהיו נותנים מתבואותיהם וכו' כדאיתא בב"י סימן קלב עד ונמצא פורע חובו מיי"נ', והכוונה בזה היא להעתקת לשונות רש"י ותוספות המובאות בב"י שם. וראה גם בכס"מ הפלאה הל' נדרים פ"ט סוף הי"ט: 'נדר משחורי הראש וכו', גם זה משנה שם, ובגמרא מ"ט מדלא קאמר מבעלי שער וכו' ככתוב בחיבורי, גם זה נראה הוראה להעתיק מהב"י (יו"ד ס"ו) רסז עמ' שעג-שעד), שאין שם יותר מאשר הבאת דברי הגמ' ופירוש מהר"ן. וכן הכוונה גם באמור בכס"מ שם ה"כ: 'וכתוב בחיבורי, שזו הוראה להעתיק מהב"י (שם עמ' שעה).

¹²⁰ לעיל הערה 10.

¹²¹ הקדמה לספר שולחן ערוך.

¹²² בסוף שו"ע או"ח דפו"ר (ונציה שכ"ה): 'תם ונשלם ביום ב' ב' לאלול שנת אלהים חשב"ה לטובה בכפר ביריה שבגליל העליון תוב"ב'. 'חשב"ה' עולה למניין שט"ו, ואכן בשנה זו חל ב' באלול ביום שני.

¹²³ בסוף שו"ע יו"ד דפו"ר (ונציה שכ"ה): 'תם ונשלם בליל ד' שנים לירח תמוז שנת השי"ו בצפת תוב"ב'.

כשבעה וחצי חודשים לאחר מכן, בחודש שבט שנת שי"ז, גמר מרן לחבר – גם הפעם בצפת – את השולחן ערוך חלק אבן העזר.¹²⁴

כשלושה עשר חודשים לאחר מכן, בחודש אדר א שנת שי"ח, גמר מרן לחבר – מן הסתם בצפת – את השולחן ערוך חלק חושן משפט.¹²⁵

נמצא שמלאכת חיבור ספר שולחן ערוך על כל ארבעת חלקיו ארכה כשלוש וחצי עד ארבע שנים (שי"ד/שט"ו-שי"ח), כשמרן בגילאי שישים ושש עד שבעים שנה – על פי האמור לעיל (ליד הערה 8) שהוא נולד בשנת רמ"ח.¹²⁶

¹²⁴ בסוף שו"ע אה"ע דפו"ר (ונציה שכ"ה): 'והיתה השלמת הספר הנכבד הזה ביום ג' י"ט לשבט שנת השי"ז ליצירה בצפת תוב"ב שבגליל העליון יבנה במהרה בימינו אמן'.

¹²⁵ בסוף שו"ע חו"מ דפו"ר (ונציה שכ"ו): 'במה אקדם ה' אכף לאלהי מרום אשר גבר עלי חסדו וזיכני להשלים הספר היקר הזה, הוא ברחמי וברוב חסדיו יחמול עלי לחדש כנשר נעורי ויזכני להוליד בנים זכרים ועוסקים בתורה ומורי הוראות בישראל יראת ה' היא אוצר, לא תמוש תורת ה' מפי ומפי זרע זרע ומפי זרע זרע, מעתה ועד עולם אמן, והיתה השלמה (!) הספר היקר הזה אור ליום שישי י"ז לאדר ראשון שנת עדותיך שי"ח לי, תם ונשלם תלב"ע בנל"ך ואע"י יחלצתי"ו (=ההילות לאל בורא עולם, ברוך נותן ליעף כח ולאין אונים עצמה ירבה, ה' חפץ למען צדקו יגדיל תורה ויאדיר). שנת שי"ח ה' הכוונה לפ"ג, כלומר ה' אלפים שי"ח, כי בשנה זו אכן טז אדר א חל ביום שישי; אך אינה לפ"ק, כלומר שכ"ג, כי בשנה זו טז אדר א לא חל ביום שישי כי אם ביום שלישי.

¹²⁶ כאן מבקש אני להעיר מספר דברים בזהירות המתבקשת. נראה שהיה צורך רב להזדרז במלאכת כתיבת השו"ע, על מנת להמציא במהירות ככל האפשר ספר הלכה לזיכוי הרבים. עתה ננסה לתאר לעצמנו מצב של לימוד כל חלק או"ח בעיון, במשך כשנה אחת, כולל כל העניינים החמורים והמורכבים של דיני שבת, עירובין, פסח, יום טוב, ברכות ועוד. וכן במשך עשרה חודשים כל העניינים המורכבים של חלק יו"ד, כולל דיני שחיטה, טריפות, בשר בחלב, תערובות, נידה, מקוואות ועוד רבים. וכן בתקופות קצרות את כל ענייני אה"ע וחור"מ. וכל זה מלבד שאר טרדותיו היום יומיות של מרן, הן בלימוד עם התלמידים, הן בהנהגת הקהילות וכתיבת תשובות בעניינים מסובכים (ראה לעיל ליד הערה 100), א"כ נראה שנעשתה פה מלאכה כבירה וכבידה בתקופה קצרה מאוד. ומכאן קשה לקבל מה שמופיע לפעמים באיזה ספרי אחרונים, שבעת כתיבת השו"ע מרן ראה דברי ראשונים נוספים שגרמו לו לשנות את דעתו ממה שכתב בב"י, כי לקוצר הזמן לא נראה שנעשה ממש עיון מחודש עם ספרים חדשים, אולי רק לעיתים רחוקות, אבל עיקרו של ספר שו"ע הוא קיצור הב"י, כמו שכתב מרן עצמו בהקדמת השו"ע. בכלל, הרבה כללים שכתבו האחרונים בנוגע לספר שו"ע, טעונים בדיקה לאור הנתון האמור שהשו"ע נכתב במהירות רבה; מלבד עצם הקושי בהצעת כללים בלי מקור ברור בדברי מרן המחבר עצמו, הרי כתיבה לפי ריבוי כללים היא כתיבה שלוקחת זמן רב, ומתאימה, אולי, לספר הנכתב בלאו הכי במתינות גדולה. כאמור במקרה שלנו נראה שמרן השתדל לכתוב במהירות. מסתבר שיש לתפוס רק את הכללים הבסיסיים הקרובים אל השכל ואל ההיגיון – אשר מדרכו של כל חכם ודייקן לכתוב כך בלי שיאריך את זמן הכתיבה – ולהסתפק בזה.

מאותו טעם, ראוי למעט מה שאפשר באמירה שמרן חזר בו מהב"י לשו"ע, אם לא במקום שיש לזה הכרח גמור; אבל בלא זה יש לקרב את דבריו שבשו"ע לדבריו שבב"י ככל האפשר. בכלל, ההיגיון הפשוט קובע כי המפרש הטוב ביותר לשו"ע הוא הב"י, מאחר שהשו"ע נכתב מתוך הב"י, והכל ע"י אותו מחבר.

דבר נוסף. מכוח המהירות המדוברת התלונן ר' חיים ויטאל, חיים שנים ישלם, ירושלים תש"ס, עמ' יח, שמכיוון שאת השו"ע 'עשאו בזמן קצר מאד ולא נתישב בו לעשות המהירות', זו אחת הסיבות לכך שבכמה מקומות ישנן סתירות בשו"ע. גם ר' שמואל אבוהב, שו"ת דבר שמואל, סי' רנה, כתב כי נמצאו סתירות בשו"ע לא אחת ולא שתיים, והוא שמע שמרן מסר את כתיבת השו"ע לתלמידיו, ומפאת כך 'נמשכו מזה קצת השננים בדעות ובנסחאות, וקשה לווינוגם ולתקנם יחד בלתי דוחק הרבה המביא להוציא הרברים מידי פשוטם'. והנה הגם שאין לשמועה זו על מה לסמוך, עכ"פ הסתירות בשו"ע הן עוברת קיימת. להלן דוגמה לסתירה מובהקת. שו"ע או"ח סי' תרצו סעיף ד: 'כל דברי אבלות נוהגים בחנוכה ופורים'; אולם בשו"ע יו"ד סי' תא סעיף ז: 'מת לו מת קודם פורים... ומ"מ אין אבלות נוהג בו לא ב"ד ולא בט"ו אלא דברים שבצנעא נוהג'. (סתירה נוספת, ראה שו"ע או"ח סי' קלז סעיף א: 'ביום שקורין שלשה אין קורין פחות מעשרה פסוקים... ואי סליק עניינא בבציר מעשרה פסוקים כגון פרשת עמלק שאין בה אלא תשעה פסוקים שפיר דמי'; אולם בשו"ע או"ח סי' תרצג סעיף ד: 'מוציאין ס"ת וקורין בפרשת ויבא עמלק, ואע"פ שאין בה אלא תשעה פסוקים כופלין פסוק אחרון כדי להשלים לעשרה פסוקים'). כאמור, לדברי ר"ח ויטאל אחת הסיבות לכך היא 'שעשאו בזמן קצר מאד'. והנה הגם שיש בטענה זו מן ההיגיון, מ"מ צריך לקחת בחשבון ידיעה חשובה שכתב מרן עצמו בב"י או"ח סי' תקעו (עמ' שו-שו), שם הקשה על הטור שדבריו סותרים ז"ז, כי במקום אחד הוא הזכיר מחלוקת רש"י והרמב"ם והסיק 'ומסתברא כדברי הרמב"ם ז"ל', ואילו במקום אחר כתב כדברי רש"י; וכתב על כך הב"י: 'י"ל שבסימן רפח כתב פירוש המשנה כשיטת רש"י, ולא חשש לכתוב דברי הרמב"ם כלל, לפי שמרן על מה שעתידי לכתוב בסימן זה, וכן מנהג רבינו בכמה מקומות'. מעתה, לפחות בנוגע לחלק מן הסתירות בשו"ע, אינו מן הנמנע שמרן עצמו ינהג בדרך זו, שבמקום אחד הוא יבאר באופן יותר ברור כיצד יש לפסוק (אולי אפילו בעיקר בחיבורו הארוך ב"י), ובמקום אחר יסתום כשיטת החולקים, ויסמוך על מה שביאר במקום אחר.

עוד יש להעיר, כי מצאנו כמה וכמה השמטות של פסוקים מוסכמים ודינים ברורים שהובאו בב"י, ואילו בשו"ע נפקד מקומם; ובדרך כלל אנו רואים שהרמ"א בהגהותיו השלים את כל הפרטים הללו מתוך הב"י; עד שהמשנ"ב כתב בשער ספרו: 'ספר משנה ברורה... על שו"ע או"ח, אשר חיברו הגאון... מו"ה יוסף קארו זצ"ל, עם חידושי דינים שהשמיט הגאון הנ"ל והמציאם הגאון

למרות שספר שולחן ערוך היה מוכן כליל בשנת ש"ח על כל ארבעת חלקיו, התעכבה שליחתו לדפוס כשבע שנים – עד שנת שכ"ה. אמנם בשנת שכ"א שלח מרן מכתב למדפיסים בוונציה, בו הוא מודיעם כי הוא מעוניין בהדפסת ספר שולחן ערוך¹²⁷, אולם בפועל הדבר התעכב עוד שנים אחדות; תקופה זו הייתה רצופת קשיים בהדפסת ספרי קודש באיטליה, מחמת גזירת שריפת התלמוד ושאר ספרי קודש¹²⁸. כמו כן ייתכן שגם קשיים בגיוס מקורות מימון סייעו לעיכוב בהדפסת הספר¹²⁹. בסופו של דבר תרם גביר גדול ממצרים – ר' שלמה אלשקר – סכום כסף נכבד להדפסת הספר¹³⁰.

בסופו של דבר, בשנת שכ"ה שלח מרן לוונציה את הדפסת השולחן ערוך על ארבעת חלקיו, מלאכת הדפוס ארכה כשנה וחצי – שכ"ה-שכ"ו¹³¹.

מו"ה משה איסרליש זצ"ל (לא בדקתי כעת האם נוסח זה מופיע כבר בשער השו"ע בדפוסים ישנים). ובספרי האחרונים ובעלי הכללים נבוכו הרבה בעניין, וניסו להסביר זאת בכמה אופנים, אבל יש מקומות שכל ההסברים קשים, על כן נראה כי יש השמטות כאלו שאינן מכוונות על מנת שידייקו מהן, והן רק פירות הנושרים מחמת ההכרח הגדול 'שעשאו בזמן קצר מאד'. עוד נראה להעיר בדרך זו, שכלל הנראה לא תמיד נכון ללמוד הלכות מדקדוקים בלשונות השו"ע, כי כנראה מחמת קוצר הזמן, וגם מחמת הצורך לקצר מאוד ולדחוס מה שיותר תוכן בכמה שפחות מילים, דקדק מרן בעיקר בתוכן הדברים עצמו ולא הייתה כוונתו ללמד הלכות ע"י דקדוק הלשון. יש באמתחתי כמה דוגמאות לכך שלשונות השו"ע באו לפעמים בלשון לא דווקא כמצוי לפעמים בקדמונים (אם כי לאידך גיסא ישנן גם דוגמאות רבות לדיוק נפלא! בלשונותיו, בהתאם למה שהעיר ודן בב"י במקביל). כדוגמה קיצונית יש להזכיר מקום שגדולי האחרונים העירו על השו"ע שהלשון באה שלא בדקדוק, והיא בסי' תרמו סעיף ב: 'או שליקטן אחד אחד לאכילה הרי זה כשר'; וראה בב"י שם, שזו גרסה מוטעית ברמב"ם שיש בה בעייה כפולה: (א) תנאי הכרחי המוזכר בגמרא לא מופיע ברמב"ם; (ב) ברמב"ם מופיע תנאי שאין לו שום מקור והוא חסר הבנה לחלוטין. על כן הסיק הב"י, וכן מופיע כל העניין גם בכס"מ על הרמב"ם שם, שגרסת המ"מ ברמב"ם היא הנכונה, ועל ידה מסולקת כל הבעיות. אבל כאמור בשו"ע חזו"ת ומופיעה הגרסה המוטעית. וכבר העיר הט"ז על אתר שם (ס"ק ה): 'גרסה זו אינה נכונה ברמב"ם... והב"י הסכים ג"כ לזה, ועל כן תימה שהעתיק כאן גירסא זו...'. וכן מתבאר גם מדברי המג"א שם (ס"ק ב), וביאור הגר"א (ס"ק ד), וראה גם באר היטב (ס"ק ו), והובא הכל בהסכמה בכה"ח שם (ס"ק י), וכן כתב המשנ"ב שם (ס"ק ח) שצריך לתקן את לשון השו"ע כגרסת המ"מ (כאמור גם בכס"מ כתוב לתקן את הגרסה ברמב"ם, וזהו בחלק זמנים, ולעיל פרק א הסקנו שבעיקרון חלק זה הוא בין החלקים שכלל הנראה עיקריהם נכתבו בשנים מאוחרות יותר – קרוב לסוף ימיו של מרן).

ובנוגע לעניין אחר, ראה גם לחיד"א בשו"ת חיים שאל (ח"ב סי' לה), שהלכה אחת בשו"ע משמעותה הפך המנהג הרווח והידוע, ועל כן כתב הפר"ח שלשון השו"ע הוא לא דווקא; אולם החיד"א העיר שלדעתו לשון השו"ע היא בדווקא, וכך גם משמעות הב"י; ועל כך שזה סותר את המנהג הידוע, כתב החיד"א, שבכמה מקומות מצאנו שמרן כתב שהמנהג כך וכך, וע"פ מקורות אחרים ידוע לנו שהמנהג בזמנו היה ההפך, 'ויתכן שלרוב קדושתו וטרת לימודו לא דקדק וסבר שהמנהג אינו כן', וא"כ הוא הדין גם לעניין הגידון בחיים שאל שהמנהג היה שלא כדברי השו"ע, 'ומרן אגב דטריר בגירסיה ומשפטיו עם ישראל לא שת לבו בעת ההיא'. חושבני שרשאים אנו לומר שגם אלו יכולות להיות סיבות לכך שמרן נתן את עיקר דעתו על תוכן הדברים ולא חש לדקדק כ"כ בלשונות, נוסף על כך 'שעשאו בזמן קצר מאד'.

¹²⁷ כך מוסר ר' מרדכי יפה, בהקדמת ספרו לבוש מלכות, חלק ראשון – לבוש התכלת: 'ויהי אחרי הדברים האלה, יצא הקצף מלפני ה' בגזירת גירוש בארץ מולדתי, מדינת פיהם... והגלה הגלית בראש גולים מק"ק פראג בשנת שכ"א, והלכתי לארץ איטליא, באתי לק"ק ויניציאה, והנה בהיותי שם בק"ק ויניציאה שמעתי איך הרב המשביר בעצמו (=מרן) התעורר על זה העניין המועיל (=לחבר ספר קצור), וגם כתב לארץ איטליא למדפיסים אשר שם שרצונו לשלוח קיצור מספרו הגדול להדפיס, והוא אשר קראו שולחן ערוך'.

¹²⁸ ראה לעיל הערה 17.

¹²⁹ כך ניתן אולי להבין מדברי המגיה המובאים בהערה הבאה.

¹³⁰ וכדברי המגיה שבסוף כך יורה דעה דפו"ר (ונציה שכ"ה): 'לולי קם הנדיב, נדיבות יעץ, השר אשר בו תורה וגדולה במקום אחד, כבוד רבי שלמה אלשקר יצ"ו ממצרים, אשר התנדב מהונו למען זכות הרבים לפרוע הוצאת ההדפסה, כבר שבה ונשארה כונת הרב בכח, ושוא לנו עבוד הכח בלתי יוצא לפועל'.

אודות ר' שלמה הלז, משו"ת המבי"ט ח"ג סי' לג דף יז ע"ג מובן שהיו לו מוסדות תורה בארץ ישראל; ראה שם שר' יצחק ערמה נתבע לרדת למצרים לטפל בעניין ירושה, 'והיה עומד וצווח וצועק לפנינו למה יעכבו נכסיו... ויהיה סבה לצאת מא"י ולירד למצרים... ויהיה בטל מלימודו, גם ממלאכת שמים אשר הוא עוסק בה, בפרט מה שמתעסק בחברת ת"ת (=תלמוד תורה) של השר ה"ר שלמה אלאשקאר נר"ו, שהוא עומד ומפקח על הלומדים והמלמדים'. ר' יוסף סמברי (שחי כמה עשרות שנים לאחר תקופה זו, והיו בידו מסורות שונות), בספרו דברי יוסף, מהדור' מודיעין עילית-ירושלים (אהב"ש), עמ' קעב, מזכירו: 'ה"ר שלמה אלשקאר, עשיר גדול ומחזיק ישיבות ארץ ישראל'. ושם עמ' רלג הוא מזכירו: 'הוא בנה תלמוד תורה והקדיש כמה בתים לתניקות של ת"ת, והיה מחזיק ביד תלמידי חכמים של ארץ מצרים ומחזיק ישיבות ארץ ישראל'. וראה עוד שם שהוא מביא כמה מסורות ממאורעותיו (במצרים?) של ר' שלמה.

¹³¹ או"ח בשער: 'ותהי ראשית מלאכתו ח"י כסליו שכ"ה לפ"ק פה ויניציאה הבירה'; יו"ד בשער: 'ותהי ראשית מלאכתו י"א ניסן שכ"ה לפ"ק פה ויניציאה הבירה'; אה"ע בשער: 'ותהי ראשית מלאכתו י"א ניסן שכ"ה לפ"ק פה ויניציאה הבירה'; חו"מ בשער: 'ותהי ראשית מלאכתו ו' חשוון שכ"ו לפ"ק פה ויניציאה הבירה'.

ספר שולחן ערוך מהווה קיצור הדינים שהתבארו בהרחבה בטור ובבית יוסף, ועל כן סדר הסימנים שבשולחן ערוך הוא לפי סדר סימני הטור. בדרך כלל הדינים שהובאו בטור או בבית יוסף בסימן מסוים, נכתבו על ידי מרן בשולחן ערוך באותו סימן במקביל. אולם במקרים אחדים מרן ראה צורך מסיבות שונות לשנות את מקום הדין בשולחן ערוך ולכותבו בסימן אחר.¹³²

לעיתים רחוקות מרן הוסיף בשולחן ערוך אי אלו פרטים שלא הוזכרו בבית יוסף.¹³³ וישנם גם מקרים חריגים שדברים רחבים בשולחן ערוך אינם מיוסדים כלל על האמור בטור ובבית יוסף, כפי שיפורט.

הטור ביורה דעה, סימן רצו, כתב סימן לא גדול במיוחד העוסק בדיני כלאי הכרם וכלאי זרעים, ומרן בבית יוסף שם ציין למקורי הדברים ודן בהם כדרכו. אולם בשולחן ערוך במקביל¹³⁴ מרן ראה צורך להרחיב בדינים אלו, מן הסתם מאחר ואלו הלכות התלויות בארץ ישראל, ועל כן הוא העתיק כמעט שמונה פרקים שלמים מהרמב"ם¹³⁵ העוסקים בהלכות הללו! תחילה העתיק את דיני כלאי הכרם,¹³⁶ ולאחר מכן העתיק את דיני כלאי זרעים.¹³⁷ העתקות אלו הן בדרך כלל דברי הרמב"ם מילה במילה, זולת במקרים נדירים שמרן השמיט פרטים מסוימים או דינים מסוימים לשם קיצור.¹³⁸

גם בנוגע להלכות תרומות ומעשרות, שנידונו די בהרחבה בטור ובבית יוסף ביורה דעה סימן שלא, ראה מרן צורך להוסיף בשולחן ערוך בסימן המקביל עוד עשרות סעיפים מדברי הרמב"ם בהלכות הללו.¹³⁹ כידוע גם אלו הלכות התלויות בארץ ישראל.

אולם בנוגע להלכות אחרות התלויות בארץ ישראל, כדיני שמיטה, לקט שכחה ופאה ועוד, מרן לא השלים הלכות אלו בשולחן ערוך, וקרוב לשער שלקוצר הזמן לא הושלמה המלאכה.¹⁴⁰

¹³² ראה ב"י או"ח סוף סי' כב עמ' קב: 'וכתוב בארחות חיים אם שנים או שלשה מתעטפים בטלית כאחד כולם מברכין...', אולם בשו"ע שינה מרן את מקומה של הלכה זו וכתבה בסי' ח סעיף ה. וראה גם טור וב"י או"ח סי' רנח, רוב האמור בטור שם, וכן האמור בב"י שם עמ' פו 'וכתב רבינו ירוחם בח"ג...', נלקח ע"י מרן ונכתב בשו"ע בסי' שיח סעיפים ו-ח. וראה גם בב"י או"ח סי' תפו עמ' תקלו: 'וכיון שאכילה זו אינה אכילת חובה... בפחות מכוית נמי סגי וכן ראוי לנהוג', פסק זה נכתב ע"י מרן בשו"ע בסי' תעג סעיף ו. גם האמור בב"י שם בסוף הסימן עמ' תקלח בשם ר' מאיר ה' עראמה, נכתב ע"י מרן בשו"ע בסי' תפ סעיף א.

¹³³ ראה שו"ע או"ח סי' שז סעיף טז: 'מליצות ומשלים של שיחת חולין ודברי חשק, כגון ספר עמנואל, וכן סיפורי מלחמות, אסור לקרות בהם בשבת, ואף בחול אסור משום מושב לצים, ועובר משום אל תפנו אל האלילים לא תפנו אל מדעתכם, ובדברי חשק איכא תו משום מגרה יצר הרע, ומי שחברן ומי שהעתיקן ואין צריך לומר המדפיסן מחטיאים את הרבים'. כל הפרטים המודגשים לא הוזכרו בב"י כלל. וראה גם שו"ע או"ח סי' תקצב סעיף א: 'מחזיר שליח צבור התפלה, ותוקעין על סדר הברכות למלכיות תשרית פעם אחת ולזכרונות תשרית ולשופרות תר"ת, ועכשיו נוהגים לתקוע למלכיות תשרית שלש פעמים לזכרונות תשרית שלש פעמים ולשופרות תר"ת שלש פעמים'. המודגש אינו מוזכר בב"י, וכבר עמד על כך המאמר על אחר: 'לא הוזכר מנהג זה בב"י, אולי ראה מרן ז"ל זה המנהג שנתפשט אחר שחיבר ספרו הארוך'.

¹³⁴ בדפוס הכלל בסי' רצו, תחילה הלכות כלאי הכרם עם מיספור סעיפים א-ט, ולאחר מכן הלכות כלאי זרעים עם מיספור סעיפים חדש א-מ (הכוונת רצו) נכפלה שם פעמיים לפני שני העניינים הללו, ולאחר מכן בסי' רצו מופיע עניין חדש – הלכות כלאי בהמה. ישנם דפוסים מאוחרים ששמרו סדר זה, וישנם דפוסים מאוחרים שבסימן רצו הציגו את הלכות כלאי הכרם, ולאחר מכן הכפילו את סימן רצו – הראשון להלכות כלאי זרעים, והשני להלכות כלאי בהמה.

¹³⁵ זרעים הל' כלאיים פרקים א-ח.

¹³⁶ כל האמור שם בשו"ע סי' רצו הלכות כלאי הכרם, לקוח מהרמב"ם זרעים הל' כלאיים פ"ה ה"ז עד סוף פ"ח.

¹³⁷ כל האמור שם בשו"ע הלכות כלאי זרעים (סי' רצו או סי' רצז – תלוי בדפוסים כנ"ל הערה 134) לקוח מהרמב"ם זרעים הל' כלאיים פרקים א-ד.

¹³⁸ שו"ע הלכות כלאי הכרם: סעיף ט, לקוח מהרמב"ם פ"ה תחילת סעיף יג – בהשמטת המשך הסעיף שברמב"ם; בשו"ע שם בין סעיפים טז-יז, הושמטו דברי הרמב"ם בפ"ה סעיף כב; בשו"ע שם בין סעיפים כה-כו, הושמטו דברי הרמב"ם בפ"ו סעיפים ז-ח; שו"ע שם סעיף סח, לקוח מהרמב"ם פ"ח תחילת סעיף יב – בהשמטת המשך הסעיף שברמב"ם. שו"ע הלכות כלאי זרעים: באמצע סעיף ג, הושמטו דברי הרמב"ם פ"א סעיפים ה-ז; בשו"ע שם בין סעיפים יג-יד, הושמטו דברי הרמב"ם סוף פ"ב סעיפים טו-יז; בשו"ע שם סוף סעיף יד כתב מרן 'כמו שנתבאר בסימן רצה', וע"י כך דילג את רוב דברי הרמב"ם בפ"ג סעיף ד (מאחר והדברים הובאו כבר בסימן רצה [סעיף ו] כמו שציין מרן).

¹³⁹ לדוגמה, סעיפים עט-ק בשו"ע שם (ארבעים ואחד סעיפים!) לא נזכרו בטור ובב"י שם, והם הועתקו ע"י מרן ממקומות מפורזים ברמב"ם זרעים הלכות מעשר.

¹⁴⁰ כבר עמד על כך הגר"ח קניבסקי, דרך אמונה, ב"ב תשמ"ד, חלק א, הקדמה: 'והנה הפוסקים קיצרו מאד בדיני המצוות התלויות בארץ, כי בחול"ל לא היה זה נוגע למעשה, וגם השו"ע שהביא חלק מההלכות התלויות בארץ קיצר בזה מאד, כי בזמנו לא היו שדות לישראל, וחלק גדול מהמצוות לא היה נוגע כ"כ למעשה, ועוד שסדר השו"ע נמשך אחר סדר הטור, ומהאי טעמא לא הביא כלל דיני שמיטה (רק הזכירה ביו"ד סי' שלא סעיף יט ובעוד איזה מקומות), וכן השמיט כל דיני לקט שכחה ופאה (ענין יו"ד סי' שלב) מזה הטעם, וגם בדיני תרומות ומעשרות וכלאים וערלה קיצר מאד, כי הישוב בארץ בזמנם היה קטן מאד וכל הקרקעות היו של

בסוף חלק חושן משפט מרן הוסיף בשולחן ערוך סימן שלם, חדש, שאינו מופיע בטור ובבית יוסף. הטור חתם את חלק זה בסימן תכו, העוסק בדיני הצלת חברו, ובמקביל מרן בשולחן ערוך כתב גם כן את סימן תכו ובו דינים אלו. לאחר מכן הוסיף מרן מעצמו סימן נוסף – תכו, ובו דיני מעקה וחיוב הסרת נזק. הסימן כולו מועתק מילה במילה מהרמב"ם¹⁴¹. מן הסתם מרן ראה צורך להשלים דינים מעשיים אלו.

בשולחן ערוך חלק אבן העזר ישנן שלוש הוספות נכבדות: 'סדר הגט', 'סדר חליצה בקצרה' ו'פירוש סדר חליצה', כשזה האחרון מהווה עניין מחודש ומפליא. ויש להרחיב בכל זה.

מפורסמים הם ה'סדרים' השונים המופיעים בספרי הפוסקים, כשביניהם 'סדר הגט' ו'סדר החליצה'¹⁴². סדרים אלו כוללים רשימות, בדרך כלל קצרות, של הפרטים המעשיים ביותר של עריכת הגט או החליצה בסדר ראוי. הפוסקים ערכו סדרים אלו על מנת שיהיו הדברים מסודרים בנקל לפני הדיינים הנזקקים לכך לעיתים קרובות באופן מעשי.

גם מרן ערך שני סדרים כאלו וצירפם אל ספרו שולחן ערוך. בחלק אבן העזר, סימנים קט-קנד (שלושים ושישה סימנים!) נכתבו הלכות גיטין – מסוכמות על פי הטור והבית יוסף. בסוף סימן קנד (כבר בדפוס הראשון כמובן) מופיע 'סדר הגט', ובו ריכוז של ההלכות המעשיות ביותר שנכתבו במאה ואחד סעיפים קצרים. סדר הגט הלז מושתת בדרך כלל על המתבאר בהרחבה בבית יוסף (וממילא בשולחן ערוך) הלכות גיטין¹⁴³, אולם יש בו גם כמה פרטים חדשים שאין להם מקור בבית יוסף (ובשולחן ערוך)¹⁴⁴.

סדר נוסף שצירף מרן אל השולחן ערוך הוא 'סדר חליצה בקצרה', ולאחריו 'פירוש סדר חליצה' הכרוך עמו. עניין זה בכללותו מעורר כמה פליאות. בשולחן ערוך אבן העזר (כבר בדפוס הראשון כמובן), סימן קסט, נכתבו הלכות חליצה – מסוכמות על פי הטור והבית יוסף. הסימן מכיל נו סעיפים. מיד לאחר מכן מופיע 'סדר חליצה בקצרה' הנזכר לעיל, ובו חוזרים ונשנים הפרטים המעשיים של הלכות חליצה בינו סעיפים. גם אם במבט ראשון מתעוררת פליאה: הסימן עצמו מכיל נו סעיפים ואילו הסדר הקצר מכיל נו סעיפים? הרי שבמבט מדוקדק יותר ניתן להבחין כי אכן תוכן הסעיפים שבסדר הקצר הינו קצר ומצומצם יותר.

אולם בזה לא תם העניין. מיד לאחר הסדר הקצר, מופיע בדפוס הראשון 'פירוש סדר חליצה'. פירוש זה מחולק גם כן לסעיפים, כשבראש כל סעיף ישנו ציטוט מתוך הסדר הקצר, ועליו בא ביאור מורחב. בשלב מאוחר יותר נדפס הפירוש סביב הסדר הקצר, כמו גמרא עם פירוש רש"י החונה עליה, ומתכונת זו נקבעה בכל הדפוסים שלאחר מכן עד היום. הביאורים שבפירוש עוסקים בחשיפת המקורות התלמודיים ושיטות הראשונים, עליהם הושתתו הפרטים שבסדר הקצר. בד בבד עם חשיפת המקורות, מובאות גם שיטות נוספות, עם בירור הדברים וחתירה לפסק הלכה – הכל במקביל למובא בסדר הקצר.

מציאות זו מעוררת פליאה: מה לפירוש מורחב זה ולספר שולחן ערוך הקצר? הפליאה מתעצמת כאשר משווים את תוכן הדברים שבפירוש, לדברי הבית יוסף בהלכות חליצה (סימן קסט); מתברר כי לרוב הביאורים המורחבים שבפירוש ישנם מקבילות מובהקות בבית יוסף, וגושים גושים מדברי מרן נשנו בבית יוסף ובפירוש במקביל, אם כי חשוב להדגיש: בשינויי סגנון וסדר – על כך נעמוד מיד. מעתה נחזור ונתמה: מה לביאורים

גוים'. אמנם הסברים אלו אינם נוחים כ"כ לנוכח העובדה שמרן העתיק שמונה פרקים מהרמב"ם הלכות כלאי הכרם וכלאי זרעים. ייתכן שיש לכל זה קשר עם קצר הזמן האמור לעיל הערה 126.

¹⁴¹ נזיקין הל' רוצח ושמירת נפש פי"א סעיפים א-ו. וכבר עמד על כך הסמ"ע על אתר ס"ק א: 'כל סימן זה ליתא בטור, והמחבר העתיקו מדברי הרמב"ם שכתב סימן זה אות באות בפרק יא מהלכות רוצח ושמירת נפש... וראה עוד בדבריו שם. בחתימת הסימן הוסיף מרן מעצמו את המילים: 'והנזהר מהם עליו תבא ברכת טוב', וכמו שהעיר על כך הבאר הגולה על אתר: 'לשון המחבר כדי לסיים בדבר טוב'.

¹⁴² להלן מספר דוגמאות. בסוף פסקי הרא"ש לגיטין: 'סדר כתיבת הגט ונתינתו לפי רבינו אשר ז"ל'. ברי"ף ליבמות דף לה ע"ב בדפיו: 'סידור חליצה'... 'סליק סדר חליצה'. גם בסוף פסקי יבמות להרא"ש: 'סדר חליצה להרא"ש ז"ל'. מפורסם הוא גם ספר 'סדר חליצה – הארוך והקצר' לר' יעקב מרגליות, מהדורת ר' יצחק סץ (מ"י), ירושלים תשנ"ח, בספר זה הוהדרו כמה סדרי גט וחליצה מאת כמה גדולים.

¹⁴³ בשו"ע מהדורת פרידמן חלק אה"ע, ב'ציונים ומקורות' המצורפים לסדר הגט, צויין על כל פרט את המקור בב"י.

¹⁴⁴ כבר בפתיחת סדר הגט סעיף א: 'יש נזהרים מלסדר הגט בערב שבת', והעיר על כך הט"ז על אתר ס"ק א: 'ולא ראיתי לזה מקור בבית יוסף'. גם האמור בסדר הגט סעיף ד: 'זה"ר עובדיה בפירוש המשנה בפרק ד דבכורות קרא תגר על הרבנים מסדרי הגט הנוטלים יותר מכדי שכר בטלה', אין לו מקור בב"י בעניין המקביל סי' קל עמ' קמג-קמד. על סעיף לב בסדר הגט, צויין בציונים ומקורות על אתר אות פט: 'דברי עצמו' (ללא מקור בב"י).

מורחבים במתכונת ספר בית יוסף, ולספר שולחן ערוך שכולו קיצורי הלכות? ובכלל לשם מה כפל מרן את דבריו בבירורי הלכות אלו?

מרן עצמו לא רמז דבר בעניין. אין שום אזכור או הפניה מהבית יוסף אל הפירוש ומן הפירוש אל הבית יוסף, על מנת לנסות אולי ולהבין דבר מתוך דבר. בכל זאת התבוננות מדוקדקת נוספת מעלה אפשרות להציע הסבר. כאמור רוב דברי הפירוש מקבילים לדברי הבית יוסף, אולם ניכרים הבדלים ביניהם בסגנון ובסדר הדברים: בעוד האמור בפירוש מובא בקצת אריכות לשון, הרי שבבית יוסף במקביל הדברים מובאים בלשונות קצרות וקולעות יותר. גם הסדר שבבית יוסף חד יותר. כמו כן כמה חידושים וידיעות שנשנו בפירוש, אינם מופיעים במקביל בבית יוסף¹⁴⁵. ההתרשמות החזקה היא שהפירוש התחבר בשלב מוקדם טרם נכתב הבית יוסף להלכות חליצה! לאחר מכן כשחיבר מרן את הבית יוסף להלכות חליצה, הוא נטל פסקאות פסקאות מדבריו שבפירוש, וערך את הדברים מחדש בסגנון קצר ובסדר שונה. במסגרת הקיצור שנעשה בבית יוסף הושמטו כמה חידושים שנשנו בפירוש. כמובן שמעבר לכל זה מרן הוסיף בבית יוסף עוד הרבה עניינים חדשים בהתאם למובא בטור, אבל בסיס מסוים כבר היה בידו – הפירוש.

ניתן אפוא להגדיר ולומר שפירוש זה הוא בעצם מעין בית יוסף מהדורה ראשונה, ואילו הבית יוסף עצמו (הלכות חליצה כמובן) הוא מעין מהדורה שנייה מתומצתת. בכמה דברים ניכר שמרן בבית יוסף שינה מעט את דעתו ממה שכתב תחילה בפירוש¹⁴⁶.

מעתה נראה כי סדר הדברים היה כך: תחילה מרן ערך לפניו את 'סדר חליצה בקצרה', כשעמו כרוך 'פירוש סדר חליצה'; בפירוש זה מרן הרחיב בבירור השיטות והעניינים, והסביר בעצם את המניעים לפסקים שבסדר הקצר. ייתכן מאוד שמרן ערך לעצמו את הכתיבות הללו עוד בהיותו דיין צעיר. בשלב מאוחר יותר, כאשר מרן הגיע לכתיבת הבית יוסף להלכות חליצה, הוא נטל את הביאורים שבפירוש וערכם מחדש ושילבם בתוך דברי הבית יוסף. לימים, כשמרן חיבר את השולחן ערוך חלק אבן העזר, הוא כתב תחילה את הלכות חליצה כשהן מסוכמות מתוך הטור והבית יוסף – כדרכו בכל ספר שולחן ערוך. לאחר מכן הוא ראה צורך לצרף גם את סדר החליצה הקצר, בו חזרו ונשנו הפרטים ביתר קיצור. בד בבד עם צירוף הסדר הקצר, הוסיף מרן וצירף גם את הפירוש לסדר החליצה, אם מטעם שמלכתחילה הסדר הקצר והפירוש הם בעצם יצירה אחת, ואם מטעם שמרן חס על החידושים שהובאו תחילה בפירוש והושמטו לאחר מכן מהבית יוסף¹⁴⁷; כל זאת למרות שהפירוש המורחב הלז הוא דבר חריג ביותר בספר שולחן ערוך, שכולו מכיל קיצורי דינים ופסקי הלכות בלבד.

* * *

פרק חמישי

בדק הבית

לאחר פרסום ספר בית יוסף על כל חלקיו, בשנים שי"א-שי"ט¹⁴⁸, נמצאו בו טעויות שונות, אם מחמת הסופר המעתיק, ואם מחמת שמרן עצמו כתב דברים בלתי מדויקים אשר טרם הספיק לתקנם; על כן הביע מרן את רצונו לחזור ולהגיה שוב את כל הספר, להוסיף לתקנו ולזקקו.

¹⁴⁵ דוגמה אחת מובהקת: ראה פירוש סדר חליצה אות פב, שמרן הביא שני טעמים רחבים למצוות חליצה, מאת בה"ג ומאת ר' יחיאל מפריס, לעומת זאת בב"י אין זכר לדברים אלו.

¹⁴⁶ להלן שתי דוגמאות. (א) ראה פירוש סדר חליצה אות ה, שמרן דן האם צריך שגם אביו וגם אמו של הדיין יהיו מישראל ולא גרים, או מספיק שרק אביו יהיה מישראל, ולאחר שהזכיר את השיטות השונות, כתב: 'ודברי שאר הפוסקים אין להם הכרע'. אמירה זו כוללת בוודאי גם את הרמב"ם (שלא נזכר שם קודם לכן). אולם בעניין המקביל בב"י עמ' תסו, מרן הזכיר את שיטת רש"י שצריכים גם אביו וגם אמו להיות מישראל, וכתב על כך: 'וכך הם דברי הרמב"ם ז"ל...'. (ב) בסדר חליצה אות ח: 'אם החליצה ביום ראשון אין קובעים מקום ביום השבת כי אם מערב שבת'. ובפירוש על אחר כתב על כך: 'כן כתב בעל תרומת הדשן סי' רכא, וטעמא משום דמחזי כמתקן ובונה'. אולם בעניין המקביל בב"י עמ' תסט, מרן כתב על כך: 'ומה שכתב שאם קובעים מקום בשבת מחזי כבונה ומתקן אין לו טעם'.

¹⁴⁷ לעיל הערה 145.

¹⁴⁸ לעיל ליד הערות 14-17.

כבר בתקופה הראשונה של פרסום חלק אורח חיים בדפוס (אחר חודש סיוון שנת שי"א¹⁴⁹), ובעיצומה של מלאכת הגהת חלק חושן משפט שארכה עד שנת שי"ד¹⁵⁰, קיבל מרן (שהתיישב זה מכבר בארץ ישראל¹⁵¹) מכתב ממצרים מאת ר' אברהם אפומאדו¹⁵², ששאלו על דברים קשים המופיעים בבית יוסף, והתקשו בזה חכמי מצרים: 'יום א' של חג כשהייתי בסוכה רוב חכמי מצרים יצ"ו מנצחים זה את זה בהלכה... נושאים ונותנים בלשון הטור... ואכתוב תחילה מה שהוקשה להם, דלכאורה נראה שפירושו של מר (=בבית יוסף) סותר לשון הטור... והאריך בזה. ומרן השיבו:

והנה אגיד לך" (=לכבוד תורתו) גופא דעובא היכי הוה, כי הנסחא שהיתה לפני (=בטור) במהדורא קמא היתה נסחת אטליא שכתוב בה... ועל פי הנסחא ההיא כתבתי... אכן אח"כ ה' אנה לידי ספר הטור שכתוב בו... ועל פי הנסחא ההיא הגהתי ספר הטור שממנו הועתק ספר הדפוס אשר לי, ואז רשמתי בהעברת הקולמוס על מה שכתבתי בביאורי, וכתבתי מבחוץ כלשון הזה... והסופר המעתיק שכח מלכתוב הגהה זו, והעתיק מה שכתבתי מקודם בפנים, ולא שת לבו לרשימת העברת הקולמוס, ואנחנו נקיים ת"ל.... ולהיותי טרוד עדין בהשלמת תקון ביאור חושן המשפט, לא היה לי פנאי לעשות את אשר עם לבבי, לחזור להשיב ידי על הגהת כל החבור הנדפס בענין שיהיה כולו בדוק ומדויק בתכלית, אם יאריך ה' ימי צבאי מוצא שפתי אשמור בעזרת האל...

במכתב אחר מאת ר' שמואל סבע¹⁵³, ששאל את מרן על כך שהוא כתב בבית יוסף דברים בלתי נכונים, השיבו מרן: 'הדין עם כ"ת, וחי האהבה כי זה כמה ימים הגהתי כן בספרי, וכמה דברים כאלה אירע לגדולים אשר קטנם עבה ממתננו, ואם יאריך ה' ימי צבאי אעשה את אשר עם לבבי לחזור להשיב ידי על הגהת כל החבור בענין שיהיה כולו בדוק ומדויק בתכלית'.

מעבר לכל זה היו סיבות נוספות לחיבור ספר בדק הבית, כלומר יעודים נוספים מלבד תיקוני טעויות, הכוונה להוספת חידושים ופרטי דינים, כפי שיובא להלן. מרן לא שלח ספר זה לדפוס מעולם. כעשרים ושלוש שנה לאחר פטירתו, בשנת שנ"ח, הגיע בנו ר' יהודה קארו לשלונקי, על מנת להדפיס את כתביו של מרן אותם הותיר אחריו. בשנה זו הוא הדפיס שניים מספריו של מרן: ספר שאלות ותשובות (דיני נשים – אבן העזר)¹⁵⁴, וספר כללי התלמוד¹⁵⁵. בהקדמת הספר שאלות ותשובות הודיע ר' יהודה:

ודברים ומרגליות טובות שלא ידענו לא אנו ולא תלמידיו הגדולים והקטנים אשכחית בהגהות על ספר בית יוסף שעשה אחר שנדפס וחידושי, ודיבורי הרמב"ן, וביאור על רש"י מקצת פרשיות, ופירוש משניות מקצת מסכתות שנמצאו, אשר לא נודע עד הנה, כאשר עם לבבי ורצוני להדפיס אחר תשלום התשובות וכללי התלמוד אם יגמור ה' בעדי...

הספר הראשון המתואר כ'הגהות על ספר בית יוסף שעשה אחר שנדפס וחידושי' מכוון בוודאי על ספר בדק הבית¹⁵⁶, והוא מזכיר אותו ראשון ברשימה לאחר הדפסת שני הספרים – שאלות ותשובות וכללי התלמוד. אמנם ר' יהודה לא זכה להשלים בעצמו את המלאכה, ותקופה מסוימת לאחר מכן הוא נפטר לבית עולמו. שנת פטירתו המדויקת בלתי ידועה, אך בשנת שס"ה נדפס בשלונקי לראשונה ספר בדק הבית¹⁵⁷, ובסופו נאמר ש'החכם כמה"ר יהודה קארו ז"ל בנו של הרב המחבר מוה"ר קארו ז"ל שהביא חבור זה פה שאלונקי'¹⁵⁸.

¹⁴⁹ לעיל הערה 14.

¹⁵⁰ לעיל הערה 10.

¹⁵¹ במחקר כיום מקובל שמרן עלה ארצה בשנת רצ"ו, אולם אי"ה אדון בכל זה בהרחבה במקום אחר, ואברר כי הנכון לקבוע את שנת רצ"ז כשנת עלייתו ארצה.

¹⁵² ראה לעיל הערה 101.

¹⁵³ לעיל הערה 97, פסקה דוגמה נוספת.

¹⁵⁴ בשער הספר: 'ותהי התחלת המלאכה המפוארה בתחלת שנת יש"מח (=שנ"ח) ישראל בעושי'. בחתימת הספר: 'ותהי השלמת המלאכה המפוארה בסדר ויחי יעקב משנת יש"מח לבי גם אני'.

¹⁵⁵ בשער הספר: 'ותהי התחלת המלאכה המפוארה ביום ג' י"ו לאדר שני משנת יש"מ"ח ה במעשיו'. בחתימת הספר: 'ותהי השלמתו ביום ג' כו לחדש סיון שנת יש"מח לבב אנוש לפ"ק'.

¹⁵⁶ ראה לעיל הערה 7.

¹⁵⁷ כאמור שם בחתימת הספר: 'ותהי השלמת המלאכה המפוארה מלאכת שמים מזוקקת שבעתים ביום ה' שלשה ועשרים לחדש טבת שנת השס"ה'.

¹⁵⁸ דף עד ע"ב.

מתברר אפוא שהוא נפטר בין השנים ש"ט-שס"ה, ככל הנראה בשלוניקי, ואחרים סיימו את מלאכת הדפסת ספר בדק הבית מתוך עזבונותיו של ר' יהודה.

והנה בספר מופיעה הקדמה מאת מרן בעצמו:

אמר הצעיר יוסף בכמהר"ר אפרים בכמהר"ר יוסף קארו זלה"ה, אחר אשר עד כה עזרני ה' לחבר ספר בית יוסף ולהדפיסו ונתפשט בכל גבול ישראל, עוד עזרני ה' לחזור ולעיין בו וחדשתי בו חידושים ותוספות והגהות כמאמר חז"ל על דדיה ירוך בכל עת מה דדים הללו וכו', וגם שהמדפיסים השמיטו הרבה דברים, והיה בדעתי כשיודפס שנית שיכניסו בו חידושים הנזכרים, ולא עלה בידי, כי מיהרו להדפיסו שנית¹⁵⁹ טרם יגיע להם כתבי. לכן אמרתי להעלות חידושים הנזכרים על קונדרים ולהדפיסו כדי שיהא מצוי ביד כל אדם, וכשיודפס הבית יוסף עוד יכניסו כל דבר במקומו, ובין כך ובין כך יהנה כל אדם, וחפץ ה' בידני יצלח לזכות את הרבים.

מרן מונה ארבעה עניינים שנתקבצו בספר זה: חידושים, תוספות, הגהות, והחזרת דברים שהשמיטו המדפיסים. אזכור ה'הגהות' מכון על תיקוני הטעויות השונות מעין אלו שהוזכרו לעיל בתחילת הפרק; יתר האזכורים מכוונים על חידושים ופרטי דינים נוספים שהתחדשו למרן או שהוא מצאם לאחר פרסום הבית יוסף, או שמלכתחילה היו כתובים והמדפיסים השמיטו. עד כאן ביררנו את יעודיו של ספר בדק הבית.

טרם נעסוק בשאלת זמן כתיבתו של ספר בדק הבית, יש להעיר הערה גדולה. ההקשר המלא של אזכור שמו של ר' יהודה קארו בסוף ספר בדק הבית הנזכר לעיל, הוא הציטוט הבא מדברי המדפיסים שם:

ויען כי ימצא תמצא שכתוב בחיבור זה בקצת מקומות ומה שכתב וכו' ואין בו חדוש כלל, צריך להודיע שבמקומות אלו היה רשום ונקוד שלשה נקודות, ושאלנו אל פיו של החכם כמה"ר יהודה קארו ז"ל בנו של הרב המחבר מוהר"י קארו ז"ל שהביא חבור זה פה שאלוניקי, ואמר שנאבדו כמה קונטרסים מהרב ז"ל ולא נמצא אלא זה, וה' ימלא חסרונו ואנחנו נקיים.

אולם דבר מה אינו ברור כאן: כיצד זה שרדו הדיבורים המתחילים מלשונות הטור ('ומה שכתב וכו'), ואילו החידושים עצמם שנכתבו על ציטוטים אלו לא שרדו? וכי הקונטרסים האבודים הכילו רק את החידושים, ואילו הדיבורים המתחילים נרשמו בקונטרסים נפרדים? פיצול כזה אינו ברור. אולם נראה בבירור שמדובר על

¹⁵⁹ בבדק הבית דפוס שני ונציה שס"ו, נוסף כאן: 'כי מיהרו להדפיסו שנית ופעמי רבי' טרם יגיע להם כתבי'. יש לברר מהיכן נוספו המילים 'פעמים רבים' שלא הופיעו בדפוס הראשון; ובכלל יש לברר גם בנוגע לעוד שינויים שישנם פה ושם בין שני הדפוסים הללו, שנדפסו בסך הכל בהפרש של כשנה אחת. נראה שאותם קונטרסים עצמם בכתב יד מהם נדפס הספר בשלוניקי, הגיעו כעבור שנה לידי מדפיסי ונציה, והם הדפיסו את הספר מתוך אותו מקור, אבל מאחר וקריאת כתב היד הייתה קשה מאוד, בכמה מקומות הפענוח של מדפיסי ונציה היה שונה מהפענוח של מדפיסי שלוניקי. כך מודיע המגיה ר' יצחק גרשון בתחילת הספר מדפוס ונציה:

יגעתי ומצאתי במקומות רבים לחקנו, יען נדפס מתוך א' (?) ישנים שבאו מדפוס סאלוניקי מטושטשים במאד מאד ואין צורות האותיות נכרות, אך אם עכ"ז לא יצא כלבבי כי במקומות רבים הדפוס הנזכר השמיט כמה דברים שלא הבין בהעתק המובא לפניהם, וגם אני עשיתי כן במקומות שלא ירדה דעתי לדעת מה אומר או מה אדבר ומילין לחבר, לבר זה מצאתי לאמר, שאם יסתפק באיזה דבר בדפוס ויניציאה ילך לו לדפוס סלוניקי, וידע וישכיל מן מן צא דבר כיתרון האור מן החשך, ולכלנו ה' יכפר בעד.

נראה שהסבר דבריו הוא: לידי הגיעו אותם קונטרסים עצמם ממנו נדפס הספר בשלוניקי, אולם מאחר שהם היו ישנים מאוד וקשים לקריאה, נוכחתי לדעת שמדפיסי שלוניקי השמיטו כמה דברים במקומות שלא הבינו את הכתוב בהעתק שהיה לפניהם, וגם אני נהגתי כן והשמטתי כמה דברים שהתקשיתי בקריאתם. ע"כ. בנוגע לשורה האחרונה בדבריו ('לבר זה מצאתי לומר...') מסופקני כיצד לפרשה, ויש לפני שתי אפשרויות. האחת: אין לי עוד מה לומר, אלא שאם לא יבין הקורא דבר מה בדפוס שלי, שיעיין בדפוס שלוניקי שמה שם פענחו את הכתוב באופן ברור יותר, כיתרון האור מן החשך. השנייה: אין לי עוד מה לומר, אלא שאם יסתפק הקורא בדבר מה בדפוס שלי, שיעיין בדפוס שלוניקי, ושם יווכח שהדברים עוד יותר אינם מחוורים, ואז יבין את יתרון הדפוס שלי על יתרון דפוס שלוניקי שהוא כיתרון האור מן החושך. עכ"פ מכל זה יש להבין בנוגע למעט השינויים שבין שני הדפוסים הללו, שזו כעין 'מחלוקת' בקריאת המקור. מעתה ייתכן שגם בנוגע למילים 'פעמים רבים', הפתרון הוא שמדפיסי שלוניקי לא ידעו לפענח ואילו מדפיסי ונציה כן. ועדיין מקנן בלבי החשש שמה מילים אלו נוספו ע"י מדפיסי ונציה מדעתם, שכן הן אינן ברורות כ"כ והן לא משקפות נכונה את המציאות; ראה להלן ליד הערות 164-165, שמלבד הדפוס הראשון, חלקי ספר ב"י נדפסו פעמים נוספות בחיי מרן באופן זה: חלקים אר"ח וי"ד עוד פעמיים, וחלקים אה"ע וחור"מ עוד פעם אחת; א"כ האמירה 'פעמים רבים' אינה ברורה. האמת שעד שנים שס"ה-שס"ו בהן נדפס ספר בדק הבית, ידוע לנו רק על עוד הדפסה אחת נוספת של ב"י חלק אר"ח – לולבין ש"ט (כך ע"פ הנתונים שבמפעל הביבליוגרפיה של הספר העברי). התרשמותי היא שמדפיסי ונציה הוסיפו מילים אלו על שם העתיד, כלומר ע"פ מה שספר ב"י עתיד עוד לבוא בדפוס פעמים רבות.

הציונים הפתוחים שמרן הוסיף בבדק הבית, אודותם נכתב לעיל בהרחבה¹⁶⁰, ונוכחנו שם כי מלכתחילה נכתבו ציונים כאלו הן בבית יוסף והן בכסף משנה, ואף נוכחנו שבמקום בו מרן מעתיק מהכסף משנה אל הבית יוסף הוא מקפיד להעתיק ציונים פתוחים אלו, ואף מוסיף חדשים. וראה עוד להלן ליד הערה 198 שגם בספרו כללי התלמוד נהג מרן לרשום ציונים פתוחים. על מטרת הציונים הפתוחים כתבנו לעיל: 'נראה שמרן רשם ציונים פתוחים אלו בכונה תחילה, על מנת לאותת ללומד שפרט זה טעון מקור או ראייה והמעייין יחפש וימצא'. חושבני שרשאים אנו להניח שחל חוסר הבנה מסוים בדו שיח שהתנהל בעניין זה בין המדפיסים לבין ר' יהודה; או שחלה שכחה בפרטים המדויקים של השיחה, שלא נערכה בשעת כתיבת הדברים כי אם זמן מסוים קודם לכן, וכמוכח מלשון המדפיסים: 'ושאלנו אל פיו של החכם כמה"ר יהודה קארו ז"ל', הרי שבשעה שנכתבו הדברים הוא כבר לא היה בין החיים.

מתי התחבר ספר בדק הבית, קודם כתיבת השולחן ערוך או לאחר מכן? ונפקא מינה למקומות שאין דברי שני החיבורים הללו עולים בקנה אחד, וצריך לדעת מה משנה ראשונה ומה משנה אחרונה. כידוע יש בזה מבוכה גדולה בספרי האחרונים, אולם עלינו לשים לב לפרטים הבאים.

כבר נוכחנו לעיל (פרק רביעי) שספר שולחן ערוך על ארבעת חלקיו התחבר תכף ומיד עם סיום חתימת הבית יוסף; כלומר הבית יוסף נחתם בשנת שי"ד (ואף שלושת חלקיו אורח חיים, יורה דעה ואבן העזר כבר נדפסו בשנים שי"א-שי"ג), והשולחן ערוך התחבר מיד לאחר מכן בשנים שי"ד/שט"ו-שי"ח. כידוע כתיבת השולחן ערוך נערכה מתוך הבית יוסף, ואם כן ברור הדבר שעצם כתיבת השולחן ערוך היוותה חזרה על כל ספר בית יוסף; אין ספק שבעת חזרה זו התחדשו למרן פרטים שונים שלא נכתבו תחילה על ידו בבית יוסף (שכאמור רובו כבר היה מודפס), והוא יכל להוסיפם ולרושםם בו זמנית הן בבדק הבית והן בשולחן ערוך. להלן שתי דוגמאות.

(א) בבית יוסף אורח חיים סימן רפח¹⁶¹ דן מרן על איזה חלומות מתענים בשבת ועל איזה חלומות אין מתענים, והנה ישנו שם קטע אחד שאינו מופיע בבית יוסף, אך הוא מופיע במקביל הן בבדק הבית והן בשולחן ערוך: 'והא דהרואה שינוי שנפלו דוקא שינוי, אבל הרואה לחייו שנשרו חלום טוב הוא שמתו היועצים עליו רע כדאיתא בפרק הרואה, ונראה לי שהחלומות שאמרו בפרק הרואה שהם רעים גם עליהם מתענין בשבת'. כאמור קטע זה מופיע במקביל מילה במילה בבדק הבית ובשולחן ערוך, זולת המילים 'כדאיתא בפרק הרואה' שהושמטו מהשולחן ערוך לשם קיצור.

(ב) בטור יורה דעה תחילת סימן רמז נאמר: 'מצות עשה ליתן צדקה כפי השגת ידו, ומאד מאד צריך אדם ליהזר בה יותר מכל מצות עשה, כי אפשר שיבוא לידי שפיכות דמים שימות העני המבקש אם לא יתן לו מיד כההיא עובדא דבן זומא'. בבית יוסף על אתר הועתק קטע זה (עם המילים 'כההיא עובדא דבן זומא') כציון פתוח, לאמר המקור למעשה עם בן זומא בלתי ידוע. ושוב נכתב על כך בבדק הבית: 'נראה לי דטעות סופר הוא, וצריך לכתוב נחום איש גם זו דאיתא במסכת תעניות'. גם בשולחן ערוך שם במקביל מופיע הנוסח המתוקן: 'ומאד יש ליהזר בה כי אפשר שיבא לידי שפיכות דמים שימות העני המבקש אם לא יתן לו מיד כעובדא דנחום איש גם זו'.

אין ספק שההוספות והתיקונים הללו נעשו בו זמנית במקביל הן בבדק הבית והן בשולחן ערוך, הכל בעת החזרה על הבית יוסף לשם כתיבת ספר שולחן ערוך.

אבל מעבר לזה ישנן דוגמאות המכילות חוסר התאמה בין האמור בבדק הבית לאמור בשולחן ערוך, אדרבה האמור בשולחן ערוך מתאים עם מה שנכתב תחילה בבית יוסף, דברים שמרן חזר ושינה אותם בבדק הבית. להלן שתי דוגמאות.

(א) בטור ובבית יוסף אורח חיים סימן קא¹⁶² מובאים דברי התוספתא שבתפילת הלחש אין להשמיע אפילו לאוזניו, אולם לדעת הירושלמי יש להשמיע לאוזניו, וכן משמעות הבבלי, וכן דעת עוד ראשונים; ולעניין הלכה העלה הבית יוסף: 'ורבינו (=הטור) הסכים לדברי הירושלמי ומשמעותא דגמרא דידן, ודחה מפניהם דברי התוספתא, וכן כתוב בהגהות מיימוניות פ"ה, וכן הלכה'. כלומר יש צורך בתפילת הלחש להשמיע לאוזניו. אבל

¹⁶⁰ ליד הערות 62-65, 77-79.

¹⁶¹ עמ' קפט.

¹⁶² עמ' שפב.

הנה בבדק הבית על אתר השתנה הפסק: 'ומכל מקום הזוהר שכתבתי בסימן קמא מסכים לדברי התוספתא וראוי לחוש לו'. אבל בשולחן ערוך על אתר (סעיף ב) הפסק מתאים לאמור בבית יוסף: 'לא יתפלל בלבו לבד אלא מחתך הדברים בשפתיו ומשמיע לאוזניו בלחש'.

(ב) בבית יוסף אורח חיים סימן קכח¹⁶³ דן בשיטת הרמב"ם שכהן משומד לא ישא את כפיו אפילו שב בתשובה, והסיק: 'ולענין הלכה נראה לי שיש לסמוך על כל הני רבנותא דשרו לישא כפיו, וגם לפתוח פתח לבעלי תשובה. ונראה דעד כאן לא פליגי אלא בנשתמד ברצונו דומיא דכהנים ששמשו בבית חוניו, אבל היכא דנאנסו אפילו לדעת הרמב"ם וספר הזהיר נושא את כפיו, דההוא לא מקרי משומד אלא אנוס'. ומובן מזה שמשומד אנוס ששב בתשובה, בכל האופנים נושא את כפיו אף לדעת הרמב"ם, ללא חילוקים. אולם בבדק הבית על אתר: 'מיהו הני מילי כשנשתמד לעבודה זרה ולא עבדה, שאם עבדה אפילו באנוס כתב הרמב"ם ז"ל שלא ישא את כפיו אף על פי שעשה תשובה...'. כלומר כאן נוסף חילוק בדעת הרמב"ם, שמשומד אנוס ששב בתשובה נושא את כפיו בתנאי שלא עבד עבודה זרה בפועל אפילו באנוס. אבל בשולחן ערוך על אתר (סעיף לו) חזר והזכיר את דעת הרמב"ם ללא חילוקים, כמו בבית יוסף: 'ואם נאנס לדברי הכל נושא כפיו'.

אין ספק שבמקרים אלו הבדק הבית נכתב לאחר השולחן ערוך, וכך היה התהליך: תחילה העלה מרן בבית יוסף שיש להשמיע תפילת הלחש לאוזניו, וכן שמשומד אנוס ששב בתשובה ישא את כפיו ללא חילוקים; אחר מסקנותיו אלו נמשך מרן וכתב כיוצא בזה גם בשולחן ערוך, שכאמור נכתב מתוך הבית יוסף; אולם בשלב מאוחר יותר (לאחר חתימת השולחן ערוך) מצא מרן את דברי הזוהר שאין להשמיע לאוזניו, וכן את דברי הרמב"ם עצמו שמשומד שעבד עבודה זרה באנוס אינו נושא את כפיו אף שחזר בתשובה, והוא עדכן את המסקנות החדשות בספר בדק הבית. משתי סיבות אין מקום לומר שההפך הוא הנכון, ובמקרים המדוברים השולחן ערוך נכתב לאחר הבדק הבית וזו מסקנתו הסופית של מרן. האחת, מחמת צפיפות הזמן של עריכת השולחן ערוך בסמיכות לחתימת הבית יוסף, וקשה מאוד לדחוס בתקופה קצרה זו גם את כל כתיבת הבדק הבית, ועוד שהשולחן ערוך יהיה לאחרי. השנייה, הרי לא יעלה על הדעת שלאחר שמרן מצא את דברי הרמב"ם עצמו המגביל את מי שעבד עבודה זרה באנוס מלשאת את כפיו, שהוא יחזור ויסתום בשולחן ערוך 'ואם נאנס לדברי הכל נושא כפיו' ללא חילוקים, כשכוונתו לדעת הרמב"ם. לכן כאמור בהכרח שבמקומות כאלו שישנה התאמה בין האמור בבית יוסף לאמור בשולחן ערוך ואילו בבדק הבית נאמר משהו אחר, הרי שבדק הבית הוא המאוחר מכולם וזוהי מסקנתו הסופית של מרן.

אם נסכם את כל האמור במילים אחרות: מיד עם כלות חיבור ספר בית יוסף בשנת שי"ד, התחבר ספר שולחן ערוך עד אמצע שנת שי"ח, בתקופה זו נכתבו כמה מסקנות חדשות (שלא נכתבו בבית יוסף) בו זמנית במקביל הן בשולחן ערוך והן בבדק הבית. אחר חתימת השולחן ערוך בשנת שי"ח, מרן חי עוד שבע עשרה שנים, ובתקופה ממושכת זו הוא המשיך להגות עוד בספרו הגדול בית יוסף, והניף ידו לתקנו ולעדכנו במסקנות חדשות נוספות (מסקנות הנוגדות את מה שנכתב תחילה בבית יוסף ולאחר מכן גם בשולחן ערוך); את כל התיקונים והעדכונים הללו הוא המשיך והעלה על הכתב בספרו בדק הבית. בכתיבת הבדק הבית הוא התעסק כנראה עד סמוך לסוף ימיו, והוא לא זכה להדפיסו בחייו. אם כן בכל מקום שישנו שינוי להלכה בין האמור בבית יוסף ובשולחן ערוך לאמור בבדק הבית, האמור בבדק הבית הוא משנתו האחרונה של מרן.

ניתן גם להביא הוכחה לכך שמרן המשיך לעסוק בכתיבת ספר בדק הבית עוד זמן רב לאחר חתימת ספר שולחן ערוך (בשנת שי"ח), אך לשם כך יש לתאר תחילה את ספר בדק הבית המקורי – כפי שנדפס לראשונה בשלונקי שס"ה.

הספר מחולק לשש חטיבות נפרדות, כשבראש כל חטיבה מופיעה כותרת; חטיבות אלו יכוננו מכאן ואילך 'קונטרסים'. קונטרסים אלו מכילים שתי שיטות שונות של ציונים לספר בית יוסף, כפי שיפורט.

קונטרס ראשון (ב ע"א-ה ע"א) תחת הכותרת: 'בטור אורח חיים'; בקונטרס זה התיקונים וההוספות לחלק אורח חיים מצויינים לפי עלים, דפים וסימנים. דוגמאות אחדות: 'עלה י"ב דף ב' סי' י"א בפרק התכלת צ"ל תנו רבנן...'; 'עלה כ"ג סוף דף א' סי' כ"ז כתוב בסמ"ק וכו'... ואין לסמוך על זה...'; 'עלה כ"ט דף ב' סי' ל"ב ומה שכתב רבינו וכו' עד לשמה צ"ל...'. 'עלים' הכוונה למה שאנו רגילים לכנות דפים, ו'דפים' הכוונה למה שאנו

¹⁶³ עמ' יט.

רגילים לכנות עמודים; אם כן הכוונה בשלושת הציונים הללו – לפי הרגילות שלנו – היא כך: דף יב עמוד ב סימן יא; דף כג סוף עמוד א סימן כז; דף כט עמוד ב סימן לב.

קונטרס שני (ה ע"א-ז ע"א) תחת הכותרת: 'טור אורח חיים על סדר הסימנים'; כלומר גם קונטרס זה מכיל תיקונים והוספות לחלק אורח חיים, אך כאן הם אינם מצויינים לפי עליהם, דפים וסימנים (כמו בקונטרס הראשון), כי אם לפי סימנים בלבד. דוגמאות אחדות: 'סימן ל"ח על וכותבי ספרים תפילין ומזוזות... צריך לכתוב...'; 'סימן קי"ו על ומה שכתב... צ"ל...'; 'סימן קל"ה על כתב מהר"י קולון... צ"ל...'.¹⁶⁴

קונטרס שלישי (ז ע"א-ל ע"א) תחת הכותרת: 'טור יורה דעה'; בקונטרס זה התיקונים וההוספות לחלק יורה דעה מצויינים לפי סימנים בלבד, בדיוק כפי האופן שבקונטרס השני הנזכר לעיל.

קונטרס רביעי (ל ע"א-לט ע"א) תחת הכותרת: 'עוד תוספי הרב מטור יורה דעה על סדר העלין'; כלומר גם קונטרס זה מכיל תיקונים והוספות לחלק יורה דעה, אך כאן הם מצויינים לפי עליהם, דפים וסימנים, בדיוק כפי האופן שבקונטרס הראשון הנזכר לעיל.

קונטרס חמישי (לט ע"א-מח ע"א) תחת הכותרת: 'הגהות הרב זלה"ה מטור אבן העזר'; כאן כל התיקונים וההוספות לחלק אבן העזר מצויינים לפי עליהם, דפים וסימנים.

קונטרס שישי (מח ע"א-עא ע"ב) תחת הכותרת: 'הגהות הרב זלה"ה על חשן משפט'; כאן כל התיקונים וההוספות לחלק חושן משפט מצויינים לפי עליהם, דפים וסימנים.

לסיכום, ספר בדק הבית מכיל שישה קונטרסים לפי הסדרים הבאים: (1) הגהות על אורח חיים לפי עליהם, דפים וסימנים; (2) הגהות נוספות על אורח חיים לפי סימנים בלבד; (3) הגהות על יורה דעה לפי סימנים בלבד; (4) הגהות נוספות על יורה דעה לפי עליהם, דפים וסימנים; (5) הגהות על אבן העזר לפי עליהם, דפים וסימנים; (6) הגהות על חושן משפט לפי עליהם, דפים וסימנים.

מה פשר השינויים הללו בין הציונים, שחלקם לפי עליהם ודפים וחלקם שלא לפי עליהם ודפים? ההסבר לכך נראה פשוט. הזכרנו לעיל את דברי מרן בהקדמתו לספר: '...עד כה עזרני ה' לחבר ספר בית יוסף ולהדפיסו ונתפוט בכל גבול ישראל, עוד עזרני ה' לחזור ולעייין בו וחדשתי בו חידושים ותוספות והגהות... והיה בדעתי כשיודפס שנית שיכניסו בו חידושים הנזכרים, ולא עלה בידי, כי מיהרו להדפיסו שנית טרם יגיע להם כתבי...'.¹⁶⁵

מרן מתאונן על כך שהדפיסו את ספר בית יוסף בשנית טרם שלח את תיקונו. חלקי ספר בית יוסף נדפסו פעם שנייה (ויש שאף פעם שלישית) בחיי מרן בוונציה בשנים הבאות¹⁶⁴: שנת שכ"ד חלק אורח חיים (בדפוס אלוויזא בראגדין) וחלק יורה דעה (בדפוס יואני גריפיאו); שנת שכ"ה חלק אבן העזר (בדפוס זורזי דקאבאלי); שנת שכ"ו שוב פעם חלק אורח חיים (בדפוס זואן גריפו); שנת שכ"ז חלק חושן משפט (בדפוס זואן גריפו); שנת של"ד שוב פעם חלק יורה דעה (בדפוס זואן דיאגרה). דברי מרן בהקדמה 'כי מיהרו להדפיסו שנית' מכוונים על החל משנת שכ"ד ואילך. הדפסות חוזרות אלו של חלקי ספר בית יוסף נעשו על ידי מדפיסים חדשים¹⁶⁵, שערכו עימוד חדש לכל חלקי הספר.

מסתבר אפוא שכל התיקונים וההוספות שנכתבו על ידי מרן עד שנת שכ"ד צויינו על ידו לפי עליהם, דפים וסימנים, מאחר ועד אז הייתה קיימת מהדורה אחת ויחידה של הספר – המהדורה הראשונה אותה הדפיס מרן בשנים שי"א-שי"ט, ועל כן הייתה אפשרות לציין כל דבר בדיוק רב לפי מיקומו בעלה המסוים ובדף המסוים. אמנם בשנת שכ"ד הופתע מרן בראותו שהנה זה התחילו בהדפסת הספר פעם שנייה (בשלב זה חלקים אורח חיים ויורה דעה), ומאחר וכעת העימוד שנה והוא הכיל סדר חדש של עליהם ודפים, הבין מרן שמכאן ואילך כבר לא יהיה רלוונטי לציין לפי עליהם ודפים, מאחר וציונים אלו לא יתאימו למי שתגענה לידי המהדורות הבאות, ועל כן מכאן ואילך הוא התחיל לציין רק לפי סימנים, דבר המתאים לכל המהדורות. בקיצור: כל הציונים לפי עליהם, דפים וסימנים נכתבו עד שנת שכ"ד, וכל הציונים לפי סימנים בלבד נכתבו משנת שכ"ד ואילך.

¹⁶⁴ כל הנתונים שלהלן הם ע"פ מפעל הביבליוגרפיה של הספר העברי.

¹⁶⁵ שמונתהם צוינו על יד כל חלק. ואילו ההדפסות הראשונות של חלקי ספר ב"י נעשו ע"י המדפיסים הבאים: חלק א"ח (ונציה) ש"י, בדפוס אנטוניאו יושטיניאן; חלק יו"ד (ונציה) שי"א, בדפוס אלוויז בראגדין; חלק אה"ע (סביניטה) שי"ג, בדפוס טוביה פואה; חלק חו"מ (סביניטה) שי"ט, בדפוס טוביה פואה.

אם כנים הדברים הרי שבידינו ההוכחה לכך שספר בדק הבית נכתב עוד כמה שנים לאחר חתימת השולחן ערוך, שכן כאמור לעיל (פרק רביעי) ספר שולחן ערוך נחתם בשנת שי"ח, ואילו כעת נוכחנו שספר בדק הבית עודנו הולך ונכתב בשנת שכ"ד ואילך.

יש להוסיף כי לפי מה שהסקנו לעיל (פרק ראשון) שחלקים נכבדים מספרו של מרן – כסף משנה, התחברו בתקופה היותר מאוחרת לחייו (לאחר הבית יוסף ולאחר השולחן ערוך), וכעת מתברר והולך שגם ספרו בדק הבית המשיך להתחבר בתקופה זו ממש, הרי שבזה יכולים אנו להבין את תופעת המקבילות שבין שני החיבורים הללו – בדק הבית וכסף משנה, כמו למשל הקטע הבא (החזור על דברי הרמב"ם): 'ותמהני על זה, שיותר טרדא יש בשווקים שבעיירות ממה שיש בשווקים שבכפרים, ואפשר דשווקים דקאמר היינו פירא"ש דכשהם בכפרים מתאספים עם רב ביותר משום דרויח להו עלמא'; קטע זה מופיע במקביל מילה במילה בבדק הבית¹⁶⁶ ובכסף משנה¹⁶⁷ כאחד; וכך ישנם עוד קטעים מקבילים כאלו בבדק הבית ובכסף משנה¹⁶⁸. ישנם מקומות שמרן טרח וכתב קטע ארוך במקביל הן בכסף משנה והן בבדק הבית, אולם המדפיס של בדק הבית השמיט את הקטע, והסתפק בהפניה אל הכסף משנה, וכמו שהוא הודיע באחד המקומות¹⁶⁹: 'ב[ה]עתקת הספר כתוב כאן פלפול על דברי הרמב"ם והרב המגיד, ולא חשתי להדפיסו משום דאות באות הו[נ]א מה שכתוב בכסף משנה פרק יז מהלכות מכירה'. וכן אירע דבר זה במקום נוסף בבדק הבית, כאמור שם: 'ואני אומר שלא דדק הרב המגיד בדבריו, וכתוב בכסף משנה פרק ה'¹⁷⁰ מהלכות שאלה ופקדון עד שקצר במובן, לכך לא חשתי להדפיסו'¹⁷¹. במקומות נוספים בבדק הבית מופיעות הפניות אל הכסף משנה¹⁷², ומלשונן ניכר שמרן עצמו רשם הפניות אלו; אולם מסופקני האם אלו הפניות ללומד שיעיין בכסף משנה, או שאלו הוראות לסופר המעתיק שיעתיק את הקטעים הללו מתוך הכסף משנה, אלא שהוא לא הבין כראוי והעתיק את ההוראות במקום את הקטעים עצמם (וכפי שאירע גם בבית יוסף¹⁷³ וגם בכסף משנה¹⁷⁴). הדעת נוטה לאפשרות השנייה. על כל פנים כל ההנהגות הללו, הן של כתיבת אותם קטעים במקביל בשני החיבורים, והן בהפניות מהבדק הבית אל הכסף משנה, מוסברות יפה על פי האמור שחלקים חשובים של שני החיבורים הללו נכתבו יחדיו בתקופה המאוחרת והאחרונה לחייו של מרן.

לסיכום: ספר בית יוסף נחתם בשנת שי"ד ורובו כבר היה מודפס בשלב זה. מכאן ואילך התחילו להיכתב הספרים שולחן ערוך ובדק הבית יחד במקביל, והרבה דברים השווים ומתאימים בשני הספרים הללו נכתבו בתקופה זו. ספר שולחן ערוך נחתם בשנת שי"ח. אולם כתיבת הבדק הבית נמשכה עוד כמה וכמה שנים לאחר מכן, ונוכחנו שעוד בשנת שכ"ד ואילך מרן המשיך לעסוק בכתיבת הבדק הבית. על כן לגבי השינויים שבין השולחן ערוך והבדק הבית, יש לקבוע כי האמור בשולחן ערוך הוא משנה ראשונה והאמור בבדק הבית הוא משנה אחרונה. במקביל להמשך כתיבת הבדק הבית בתקופה המאוחרת, המשיך מרן לחבר גם הכסף משנה, וכמה מקבילות בשני החיבורים הללו נכתבו בתקופה זו. במקרים אחרים מרן הפנה מהבדק הבית אל הכסף משנה, והדעת נוטה שאלו הוראות למעתיק שיעתיק את הקטעים הללו מהכסף משנה אל הבדק הבית.

¹⁶⁶ חו"מ סי' קמג עמ' קסט.

¹⁶⁷ משפטים הל' טוען ונטען פי"א ה"ג.

¹⁶⁸ בדה"ב חו"מ סי' קנד עמ' רצו ('ודברים אלו אפשר לפרשם...') = כס"מ קניין הל' שכנים פ"ב הי"ב קרוב לסופו ('ולענ"ד נראה שאין דברי רבינו מכרחים להתפרש כן...'); בדה"ב חו"מ סי' קעה עמ' קנא ('ומ"ש הרא"ש...') = כס"מ קניין הל' שכנים פי"ד ה"ב.

¹⁶⁹ בדה"ב חו"מ סוף סי' רל עמ' רפא. קטע זה נמצא בבדה"ב דפו"ר שלוניקי שס"ה דף סח ע"א ד"ה ע"ש דף ד'.

¹⁷⁰ ט"ס, רצ"ל 'פרק ו', וכל העניין מופיע בכס"מ משפטים הל' שאלה ופקדון פ"ו ה"ב.

¹⁷¹ נוסח זה מופיע בבדה"ב דפו"ר שלוניקי שס"ה דף סט ע"ב ד"ה עלה רפ"א דף א' סימן רצ"ו; בבדה"ב הנדפס לפנינו מצורף לב"י חו"מ סי' רצו עמ' רסח, קוצר הנוסח והמילים 'לכך לא חשתי להדפיסו' הושמטו.

¹⁷² בדה"ב חו"מ סי' יד עמ' קיא: 'ומ"מ מה שכתב מהרי"ק... דברים תמוהים הם וכמו שכתבתי בביאורי להרמב"ם'; בדה"ב חו"מ סי' רמא עמ' שנד: 'ואני אומר דההיא דפרק שני דייני גזירות וכו' וכתוב בכסף משנה מהלכות זכייה ומתנה פרק ג'; בדה"ב חו"מ סי' רפז עמ' קפה: 'ולי נראה שהיה גורס הרמב"ם וכו' וכתבתי בכסף משנה פרק ט' מהלכות נחלות'; בדה"ב חו"מ סי' רחצ עמ' רעה: 'ומ"ש שכל הסוגיא מורה בהפך נראה לי שאין בזה כו' וכתוב בכסף משנה פרק ה' מהלכות שאלה ופקדון'; בדה"ב חו"מ סי' שה עמ' שא: 'ולי נראה שטעמו של הרמב"ם... וכתוב בכסף משנה פרק א מהלכות שכירות'.

¹⁷³ ראה לעיל הערה 102.

¹⁷⁴ ראה לעיל הערה 119.

פרק שישי

כללי התלמוד¹⁷⁵

זהו שמו המקורי של הספר, כפי שהוא מופיע בדפוס הראשון, וכן משמע גם מהקדמתו של מרן המובאת להלן. בדפוסים מאוחרים שנה שמו של הספר ל'כללי הגמרא'. מסתבר ששינוי זה נעשה מחמת אילוץ הצנזורה הנוצרית, שמשום מה התנגדה בכל מקום למילה 'תלמוד' ותמורתה הסכימה למילה 'גמרא'. וכך כתב ר' רפאל נתן נטע רבינוביץ (בעל דקדוקי סופרים), כשתיאר את תחילת פגיעתה הרעה של הצנזורה בש"ס דפוס בסיליאה (משנת של"ח ומעלה): 'מהדורה זו נדפסה על פי ביקורת הצנזור (מארקן מארינו מבריקס) אשר השמיט הרבה ושינה מנוסחאות הישנות... תחת מילת תלמוד נדפס שם גמרא או ש"ס או לימוד...'¹⁷⁶.

אין בידינו כל ידיעה – מעצם דבריו של מרן בספרו כללי התלמוד – באיזו תקופה בחייו התחבר ספר זה. מרן לא רשם בו שום תאריך, או כל פרט מזהה אחר. מלבד זאת, הספר עוסק בבירור לשונות התלמוד ודרכיו, סדר תנאים ואמוראים וכינוייהם, כללים עיוניים, ובירור המידות שהתורה נדרשת בהן; מאחר ותחומי עיסוק אלו אינם מקבילים לתחומי העיסוק של שאר ספריו של מרן, הוא לא הפנה ממנו אל שאר ספריו וכן לא הפנה משאר ספריו אליו; מטעם זה כמעט ואין גם מקבילות בין ספר זה לבין שאר ספריו של מרן¹⁷⁷; כך שגם כלים אלו אינם בידינו על מנת לנסות ולברר על פיהם לאיזו תקופה בחייו מרן שייך ספר זה. בכל זאת ניתן לברר דבר זה על פי הנתונים הבאים.

כפי שיוזכר להלן אחד המקורות החשובים שעמדו לרשותו של מרן בכתיבת ספר זה הוא ספר 'שארית יוסף' לר' יוסף בן וירגה, ובהרבה מקומות דברי מרן מושתתים על דבריו של ר' יוסף. ר' יוסף התגורר באדריאנופול (=אדירנה) שבטורקיה בראשית שנות השי"ן, וכפי שמסר בשנת ש"ט ר' שלמה עתיה שנכח שם בתקופה זו: 'ואלה החכמים אשר היו בעיר אנדרינופולא שהייתי אני מכיר... והחכם רבי יוסף בן וירגה'¹⁷⁸. כמו כן ר' יוסף הדפיס את ספרו שארית יוסף באדריאנופול שלהי שנת שי"ד¹⁷⁹, ומחתימת דבריו שם עולה שהספר התחבר סמוך ממש להדפסתו¹⁸⁰. בקיצור: ספר שארית יוסף הופרס בטורקיה בשנים שי"ד-ש"ו. בשעה זו מרן כבר התגורר בארץ ישראל זה כמה וכמה שנים טובות¹⁸¹. מכל זה עולה שעיקרו של ספר כללי התלמוד בוודאי לא נכתב קודם שנת ש"ו, ואף סביר להניח שהוא נכתב זמן מה לאחר מכן. ניתן אפוא לקבוע שהספר נכתב בתקופה המאוחרת לחייו של מרן, בתוך עשרים שנות חייו האחרונות. ומדברי מרן בחתימת הספר (יובאו להלן ביתר פירוט): 'עד כאן מה שסייעוני מן השמים לכתוב, ומעתה לא עצרתי כח כי הקיפוני חלאים...', יש מקום לשמוע שהיה זה לקראת סוף ימיו ממש. בכל אופן אין ספק שמדובר ביצירה מושקעת מאוד, ולא בספר שנכתב כלאחר יד ובדרך אגב.

מרן לא הדפיס ספר זה בחייו. כפי שהוזכר לעיל ליד הערות 154-155, כעשרים ושלוש שנה לאחר פטירתו של מרן, בשנת שנ"ח, הגיע בנו ר' יהודה קארו לשלונקי, על מנת להדפיס את כתביו של מרן אותם הותיר

¹⁷⁵ כל הציונים הסתמיים בפרק זה (לפי עמודים), הם לפי המהדורה החדשה של ספר הליכות עולם עם ספר כללי הגמרא למרן, מהדורת הרב שמריהו פורטנוי (ירושלים תש"ס – מכון 'שער המשפט'). ציונים לפי דפו"ר צוינו במפורש. (במהדורה החדשה הנ"ל נמשך המהדיר אחר הדפוסים המאוחרים והוא קורא לספרו של מרן 'כללי הגמרא', אולם אני קורא לספר כשמו המקורי 'כללי התלמוד', ואעפ"כ מציין בסתם לפי העמודים של המהדורה הנ"ל).

¹⁷⁶ רנ"ג רבינוביץ, מאמר על הדפסת התלמוד, ירושלים תשי"ב, עמ' עו.

¹⁷⁷ למעט מקרים נדירים שמרן בספר זה נגע בכמה עניינים הלכתיים (בעיקר בשער חמישי), ויש מעט הקבלה לדבריו במקומות אחרים. לדוגמה, האמור בכללי התלמוד עמ' רמד: 'ודע דבפרק כל שעה איפלגו רבה ורב יוסף גבי מפרר וזורר לרוח, ופסק הרמב"ם ז"ל כרב יוסף וצ"ע', הוא קיצור של מה שהרחיב בזה קצת בכס"מ מדע הל' ע"ז פ"ח ה"ו (כזכור חלק מדע נכתב בשלב מוקדם מאוד בחייו מרן והסתיים בשנת רפ"ג). בכל אופן ההקבלות המועטות הללו אינן תורמות דבר לעניינו.

¹⁷⁸ ר' שלמה עתיה, תהלים (עם פירוש ממנו), ונציה ש"ט, בהקדמה.

¹⁷⁹ בשער: 'ספר שארית יוסף, חברו החכם השלם כמה"ר יוסף בן וירגה נר"ו... נדפס... פה אדריאנופול, היתה התחלתו בר"ח אלול שנת אל שדי יתן לנו רחמים'.

¹⁸⁰ אלו דבריו בחתימת הספר: 'אמר הדל והמר יוסף בן וירגה, הקבוץ הקטן הזה קבצתי בשנת מכת הדבר, והמדפיסים ואני העני מבוהלים ודחופים היינו כל היום רצוא ושוב על עסקי קבורה, לכן קצרתי כמה כללים שהיה בלבי לכתוב...'.
¹⁸¹ ראה לעיל הערה 151.

אחריו. בשנה זו הוא הדפיס שניים מספריו של מרן: ספר שאלות ותשובות (דיני נשים – אבן העזר), וספר כללי התלמוד דידן.

בפתיחת ספרנו – כללי התלמוד – מופיעה הקדמה קצרה מאת מרן:

אני הצעיר יוסף בן מהר"ר אפרים בן מהר"ר יוסף קארו זלה"ה, ראיתי לכתוב כללי התלמוד להועיל למעינים, ובהיות כי קדמני בעל הליכות עולם ז"ל, ומה בצע לכתוב דברים שכבר נכתבו, לכן הסכמתי לכתוב חיבורי זה עליו ולהוסיף מה שהשמיט הוא, ועל מה שכתב אדקדק בו ואכתוב מה שנראה לי. ומה' יתברך אשאל עזר וסיוע...

דבריו של מרן 'ובהיות כי קדמני... מה בצע לכתוב דברים שכבר נכתבו', מזכירים את דבריו בהקדמת הבית יוסף: 'ולא ראיתי לעשות ספר זה חיבור בפני עצמו כדי שלא אצטרך לכפול ולכתוב דברי מי שקדמני...'. ואכן כספר בית יוסף לספר הטור, כך הוא ספר כללי התלמוד לספר הליכות עולם; כשם שבבית יוסף מרן חושף את מקורותיו של הטור, מפרשו ומביא ידיעות נוספות, כך בספר כללי התלמוד הוא חושף את מקורותיו של בעל הליכות עולם, מפרשו ומביא ידיעות נוספות.

וכאן מגיעים אנו לנקודה חשובה מאוד. ספריו אלו הנזכרים של מרן, עוסקים בחשיפת מקורות תלמודיים רבים עם דברי הראשונים, ומכאן נוכל אולי לעמוד ולו במקצת על בקיאותו רחבת ההיקף של מרן. אמנם למרן היו ספרי עזר שונים למציאת מקורות, אף על פי כן בדיקה מעמיקה מלמדת גם על בקיאות רבה משלו. בהקדמת הבית יוסף מרן עצמו מציין לשני ספרי עזר כאלו: 'כי עם היות שזיכנו הקב"ה לביאור הרב המגיד ז"ל ולחיבור רבינו ירוחם המורים לנו מקומות הדינים בתלמוד, המעיין בהם יבחין ויכיר חסרונם'¹⁸² אם לא יהיה לו היקף גדול בתלמוד. מרן אמנם פותח ואומר שהוא אכן נעזר בספרי הרב המגיד ורבינו ירוחם, אך מיד הוא מוסיף ואומר שהמעייין יבחין בחסרונם (ובדבריו שם הוא גם ממשיך ומפרט מדוע), כשבעצם בזה הוא רומז שעדיין יש צורך ב'היקף גדול בתלמוד' כלשונו, על מנת להשלים הרבה פרטים.

כך גם בנוגע לספרו כללי התלמוד. מרן אמנם אינו מפרט בהקדמת הספר את המקורות בהם נעזר, אבל כמוזכר לעיל כבר התברר שהוא נעזר לא מעט בספר שארית יוסף לר' יוסף בן וירגה. הראשון שעמד על כך היה ר' ירוחם מאיר ליינר, שהדפיס בוורשה תרס"ט מחדש את ספר שארית יוסף, ובהקדמה כתב:

ועל שרשי יסודותיו אלה (=של השארית יוסף) בנה הרב הגאון רבן של כל בני הגולה רבינו יוסף קארו זכרונו לברכה את ביתו, וכלל בו את כללותיו גם הוא, וכאבני הפנה היו לו בספרו 'כללי הגמרא' פירוש על ספר 'הליכות עולם', יש מהם שהביאם בשם אומרים וציין עליהם בראש: 'כתב הרבינו יוסף נ' וירגה וזה לשונו', ויש מהם שהביאם סתם מבלי העיר עליהם איה מקור מקומם, אך מפשטת ושגירות הלשון נראה שגם הם לקוחים מדברי הגאון בעל שארית יוסף זכרונו לברכה (כאשר הראיתי למדי וציניתי עליהם בהערותי בפנים הספר).

גם בספר הליכות עולם עם ספר כללי הגמרא למרן הנדפס בעת האחרונה מחדש¹⁸³, עמד על כך המהדיר בקצרה במבוא¹⁸⁴, ואף העיר על כך לפרקים בהערות שבגוף הספר¹⁸⁵ (וראה עוד במבוא שם אודות מקור נוסף ששימש את מרן).

למרות כל זאת, דווקא משום גילוי מקורותיו של מרן, בכמה וכמה מקומות אדרבה המשווה ובודק לעומק יבחין דווקא בבקיאותו הרבה של מרן המשלימה מקורות וצינונים רבים וחדשים. פעמים הוא גם משמיט כמה מקורות מדברי השארית יוסף ומוסיף אחרים משלו, ואף עורך את הדברים באופן שונה. להלן מספר דוגמאות.

(א) בנוגע לביאור קושית 'אי הכי', השארית יוסף¹⁸⁶ הביא לכך אחד עשר מקורות¹⁸⁷, במקביל מרן¹⁸⁸ נטל מדבריו שישה מקורות¹⁸⁹ והשמיט חמישה¹⁹⁰, ולעומת זאת הוא הוסיף שלושה מקורות חדשים¹⁹¹, וערך את כל

¹⁸² כך גם בב"י דפו"ר, מסתבר שצ"ל 'חסרונן'.

¹⁸³ לעיל הערה 175.

¹⁸⁴ עמ' 13.

¹⁸⁵ ראה עמ' מז הערה 57: 'ניכר שהדברים לקוחים מהשארית יוסף נתיב הקושיא ט'; עמ' יח הערה 36: 'מקור שלשת הצינונים האלה הוא שארית יוסף נתיב המשנה כלל י' (צריך לומר 'מקור ארבעת הצינונים האלה...'), כי כל הפסקה שם בדברי מרן על ארבעת הצינונים שבה לקוחה מהשארית יוסף הנ"ל).

¹⁸⁶ נתיב המשנה כלל יד.

הקטע מחדש עם טיעונים משלו. על נקודה זו כבר עמד ר' שמואל ולדברג בספרו דברי שמואל¹⁹²: 'ועתה התבוננתי ואראה כי דברי מהריק"א הנ"ל הם מדברי השארית יוסף הנ"ל, אלא שהשמיט מהם כמה דברים והוסיף עליהם הראיות שמדברי הריטב"א דפרק קמא דמציעא ומדברי התוספות פרק השוחט...'.¹⁹³

(ב) בנוגע לביאור המושג 'חסורי מחסרה והכי קתני', מרן¹⁹⁴ הביא את דברי השארית יוסף¹⁹⁵ בשמו המפורש: 'כתב הר"י נ' וירגא וזה לשונו, קשיא לי... עכ"ל'. לאחר מכן מרן הוסיף עוד לדון בזה, והביא לכך עוד עשרה מקורות חדשים ממקומות מפורזים לגמרי! ואציין כאן לשם המחשה: (1) גיטין פרק המגרש פה ע"א; (2) פרק ה' דנדרים מו ע"א ודברי הר"ן שם; (3) תוספות פרק קמא דכתובות ד ע"ב; (4) תוספות בבא מציעא פרק הזהב מה ע"ב; (5) תוספות ריש פרק (המקבל) [התקבל¹⁹⁶]; (6) רמב"ן ב"ב פרק הספינה פ ע"ב; (7) ר"ן ריש נדרים ב ע"ב; (8) רשב"ם ב"ב פרק המוכר צג ע"ב; (9) תוספות פרק קמא דנזיר י ע"א; (10) רשב"ם פרק ערבי פסחים קו ע"א.

(ג) בנוגע לביאור לשון 'אלא', השארית יוסף¹⁹⁷ הביא בזה דברים קצרים מאוד על פי שלושה מקורות בלבד. במקביל מרן¹⁹⁸ נטל מדבריו שני מקורות, וגם סיום לשון מרן שם: 'ומצינו שאומר אלא ולא דווקא, בפרק דם הנדה אלא אמר רבי אבא דומיא דעצם וכו', וכתבו התוספות ז"ל שם אינו חוזר ממה שאמר אלא מפרש והולך מעט מעט', הוא לקוח מסוף דברי השארית יוסף שם כמעט מילה במילה. אבל מעבר לזה, בכל הקטע שם מרן מרחיב מאוד בבירור העניין, ומביא לו עוד שלושה עשר מקורות שונים מסוגיות ומדברי הראשונים! מלבד תירוץ משלו.

כעת אנו מבינים טוב יותר את דברי מרן בהקדמת הבית יוסף, שלמרות ספרי העזר השונים עדיין נצרך 'היקף גדול בתלמוד'. ומכאן יש להסיק באופן כללי לשלושת חיבוריו המקיפים של מרן, העוסקים בין היתר בחשיפת מקורות: בית יוסף, כסף משנה וכללי התלמוד.

ובחזרה לספר כללי התלמוד. גם בספר זה מרן רשם מידי פעם ציונים פתוחים¹⁹⁹, כדרכו בבית יוסף, בכסף משנה ובבבב הבית, כמובא לעיל ליד הערות 62-65, 77-79, 160.

במקום אחד כתב ההליכות עולם²⁰⁰, בנוגע לפסיקת הלכה על פי לשונות מסוימות של התלמוד: 'מסורת בדינו וביד כל תלמידי חכמים...', אולם מרן העיר על כך על אתר: 'מסורת זו אינה מכירה', כשכוונתו לחלוק על כך כמתבאר בהמשך דבריו שם. גם בסיום העניין שם העיר מרן: 'לא ראיתי מי שכתב חילוק זה', כשכוונתו לחלוק על דברי ההליכות עולם.

יש ומרן הגיה את לשון ההליכות עולם, כדבריו²⁰¹: 'בשלישים ושתים מדות של ר' יוסי הגלילי יש כמה טעיות מחסרון הניכור והגהות בספר שלפני'. ר' יהודה קארו שסידר את הספר לדפוס, תיקן את לשונותיו של ההליכות עולם לפי הגהותיו של מרן, כדבריו²⁰²: 'בהל[ן]כות עולם ממלת מלפניו ולמה נאמר וכו', עד והלא כל הנפשות חלות מלפניו, כל זה חסר עד אם כן וכו', ואני הצעיר יאודה בן הרב זלה"ה מצאתי הגהה מבחוץ בספר שהיה

¹⁸⁷ (1) רש"י ותוס' זבחים כב ע"ב; (2) תוס' פרק השוכר את הפועלים צג ע"א; (3) רשב"א גיטין פרק השולח לט ע"א; (4) תוס' פרק בית כור קג ע"א; (5) תוס' פרק כל כתיבי קכ ע"ב; (6) תוס' עירובין פרק עושין פסין כג ע"ב; (7) פרק במה מדליקין כח ע"א; (8) פרק האיש מקדש מו ע"א; (9) רמב"ן ב"ב פרק לא יחפור דף מ; (10) תוס' פרק במה מדליקין כג ע"ב; (11) תוס' פרק שני דיומא כד ע"ב.

¹⁸⁸ עמ' מד-מה אות ד.

¹⁸⁹ לעיל הערה 187 מקורות מס' 2, 3, 5, 6, 9, 11.

¹⁹⁰ לעיל הערה 187 מקורות מס' 1, 4, 7, 8, 10.

¹⁹¹ (1) תוס' פרק כל הנשבעין מה ע"ב; (2) ריטב"א פ"ק דב"מ; (3) תוס' פרק (השוחט) [אלו טריפות] חולין נח ע"א.

¹⁹² קרקא תרמ"ט, דף ל ע"ב.

¹⁹³ עמ' נא-נב אות יד.

¹⁹⁴ נתיב המשנה כלל ה.

¹⁹⁵ כך צריך לומר, והכוונה לפרק 'האומר התקבל', גיטין פרק ו דף סב ע"ב ד"ה דילמא.

¹⁹⁶ נתיב המתרגם, הדרך הב' – דרך החזרה, כלל ג.

¹⁹⁷ עמ' מג-מד אות ג.

¹⁹⁸ עמ' יב, מח, עט, צג, צה (רלט ?)

¹⁹⁹ עמ' רנד.

²⁰⁰ עמ' קעא; בדפ"ר דף נב ע"א.

²⁰¹ עמ' קעא; בדפ"ר דף נד סוף ע"א-ע"ב.

לפניו²⁰², והעתקת[ו] בתוך לשון הליכות עולם, שנראה שהשמיטו הסופר, וכאלה רבות תמצא בתוך הלשון מתוקן דוק ותשכח, ובפרט בל"ב מדות אלו של רבי יוסי הגלילי כאשר כתב ז"ל בתחילת זה הפרק'.

עם סיום ספר הליכות עולם, וממילא סיום דברי מרן החונים עליו, כתב מרן²⁰³:

עד כאן מה שסייעוני מן השמים לכתוב, ומעתה לא עצרתי כח כי הקיפוני חלאים, ולא יכולתי לתקן המפתחות על סדר נכון כאשר עם לבבי, גם לראות אם יש שום כפל כתוב פעמיים להעביר הקולמוס על אחד מהם, לכן אחלי יכוננו על החכם המגיה לתקן כיד ה' הטובה עליו ולו תהיה צדקה.

כבר כתבנו לעיל²⁰⁴ כי מדברי מרן הללו יש מקום לשמוע שהוא סיים את כתיבת הספר סמוך לסוף ימיו ממש. למרות הודעת הסיום הנזכרת הספר לא תם. ר' יהודה קארו הוסיף כאן²⁰⁵ הודעה משלו, שבנוגע לכללי הקל וחומר²⁰⁶ נמצאו כמה עניינים 'בספר אחר מכתבת ידי הרב ז"ל', והוא שילב את הדברים בתוך הספר הנוכחי במקומות המתאימים. לאחר מכן הוסיף ר' יהודה: 'עוד יש שנים אחרים (=שני כללים) דלא שייכי לדיני קל וחומר, ושמתי אותם פה בתחילת כלליו המחודשים...'. מכאן ואילך, משך כמה עשרות דפים²⁰⁷, מופיעים מאות כללים חדשים מסודרים אחד אחרי השני. במהדורה החדשה הוסיפו ציוני סעיפים לפי אותיות לכל הכללים האלו, והם מגיעים למניין תשם סעיפים, כלומר 740 'כללים מחודשים' כפי שכינה אותם ר' יהודה.

לא ברור לי לחלוטין האם כללים מחודשים אלו הם חלק בלתי נפרד מספר כללי התלמוד; בהקדמתו הנזכרת לעיל של מרן לספר אין להם זכר, וגם הודעת הסיום שלו הנזכרת לעיל מופיעה לפני הכללים האלו. אולם אין ספק שלא מדובר ברשימת טיוטה של איסוף כללים באופן בלתי מסודר, אלא זוהי רשימה ערוכה היטב ומסודרת באופן עקרוני באותה שיטה שבה מסודרים הכללים שבספר כללי התלמוד: ישנן פסקאות שלמות שנלקחו כצורתן מספר שארית יוסף²⁰⁸; ישנן פסקאות שמרן הוסיף עליהן דברים מועטים²⁰⁹; וישנן פסקאות שהוא ערך לגמרי מחדש, גרע והוסיף ושינה את הסדר, פעמים בתוספת מרובה על העיקר²¹⁰. ביני וביני ניכר שהוא שיבץ לא מעט פסקאות חדשות המכילות כללים שהוא אסף בעצמו מסוגיות שונות, ומדברי הראשונים כרש"י, תוספות, הר"ן ועוד.

על כל פנים אחר שהתברר כי גם כללים מחודשים אלו מבוססים על ספר שארית יוסף, מובן שגם הם לא נכתבו קודם שנת שט"ו, ומאחר וכאמור שיטת עריכתם היא אותה שיטה שבספר כללי התלמוד, ניתן להבין שאכן גם הם חלק מחיבור כללי התלמוד עצמו.

בסוף הספר, בדפוס הראשון, מופיעים מפתחות מפורטים לכל החידושים והידיעות המתבארים בספר כללי התלמוד. כזכור מרן בהודעת הסיום שלו כתב שמאחר והוא נחלה 'לא יכולתי לתקן המפתחות על סדר נכון כאשר עם לבבי'. מסתבר שמפתחות אלו נערכו על ידי ר' יהודה בנו שערך את הספר לדפוס.

²⁰² 'לפניו' כך בדפו"ר, בדפוסים מאוחרים (ואף במהדורה החדשה לעיל הערה 175) בשיבוש: 'לפני'.

²⁰³ עמ' רסה; בדפו"ר דף סו ע"ב.

²⁰⁴ לאחר הערה 181.

²⁰⁵ עמ' רסו; בדפו"ר דף סו ע"ב.

²⁰⁶ השייכים לשער ד פרק ב.

²⁰⁷ עמ' רסו-של; בדפו"ר סו ע"ב-צט ע"א.

²⁰⁸ לדוגמה ראה עמ' שטז סעיף תקסח והערה 54.

²⁰⁹ לדוגמה ראה עמ' שכד סעיף תרסד, שדבריו לקוחים מהשא"י נתיב הפירוש דף כז ע"ב (לפי מהדורת רי"מ ליינר ורשה תרס"ט) סוף ד"ה להפך, זולת סיום דברי מרן שם: 'וכ"כ הרשב"א בפרק הזורק' שזו תוספת משלו. וכן עמ' שטז סעיף תקעא, כולו לקוח מהשא"י נתיב הקושיא כלל כא, זולת סיום דברי מרן: 'וכן אמרו בגמרא לדבריהם דרבנן קאמר להו בפרק הגזול עצים' שזו תוספת משלו.

²¹⁰ לדוגמה ראה עמ' שיז-שיח סעיפים תקפב-תקפג, ששניהם לקוחים מהשא"י נתיב המשנה כלל יב, אבל בסעיף תקפב מרן לקח את הדברים לכיוון שונה עם הוספות רבות, ואילו סעיף תקפג הוא לשון השא"י.